

L. U. EVANG. TEOLOGIJOS FAKULTETO LEIDINYS Nr. 1

NAUJOJO TESTAMENTO GADYNĖS ISTORIJA

PARAŠĖ

Doc. Dr. JONAS BEBLAVY

KAUNAS, 1930 VYTAUTO DIDŽIOJO METAI

Autorius yra parašęs šias knygas:

Šv. Povilo ir apaštališkų tėvų eschatologiškos idėjos (prancūzų kalba), 213 pusl., Alençon 1924.

Sadhu Sundar Singh, XX amžiaus apaštalas (slovakų kalba), 56 pusl. Lipt. Sv. Mikuláš, 1926.

Adelė Kammitė ir Renée de Benoitienė (slovakų kalba), 80 pusl., Lipt. Sv. Mikuláš, 1928.

Pranciškus asyžietis (slovakų kalba), 80 pusl., Lipt. Sv., Mikuláš, 1929.

NAUJOJO TESTAMENTO GADYNĖS ISTORIJA

Parašė

Dr. JONAS BEBLAVY

Slovakų vyskupui Modroj

Dušanui Fajnorui

kaip didžiausios pagarbos ženklą

skiria

Dr. J. Beblavy.

PRAKALBA.

Biblija yra svarbiausia viso pasaulio knyga, pažįstama visoms tautoms. Ji yra daugelio tautų pirmoji knyga. Jos svarbumą rodo ir tas faktas, kad ji išversta jau beveik į visas kalbas. 1925 metais ji arba atskiros jos dalys buvo išverstos į 835 kalbas ir tarmes. Garsus poetas Homeras yra išverstas maždaug į 30 kalbų, Shakespearė į 35. Kiek tai tėra palyginant su Biblija? Kasmet jų išplatinama daug milijonų egzempliorių visame pasaulyje. Nė viena kita knyga nepadarė tokios įtakos žmonijos istorijai, kaip šita knyga. Europos civilizacija išaugo jos įtakoje. Kur ji skaitoma — šiaurės Europoje ir Amerikoje — kultūra aukščiausiai pakilus.

Kiekvienas žmogus, ypač inteligentas, turėtų pažinti tą svarbią knygą. Daugely kraštų, ypač protestantų, kai kurie paprasti žmonės ją moka atmintinai. Jei kiekvienas inteligentas turi pažinti savo tautos ir kitų tautų literatūrą, tai juo labiau Bibliją, kuri yra visų tautų knyga. Liūdna darosi, kad žmonės šiandien skaito daugybę menkos vertės, nešvaraus turinio knygų, kurios tik sugadina jų sielas, o svarbiausios viso pasaulio knygos nepažįsta. Jei žmonės geriau pažintų Bibliją ir jei su ja derintų savo gyvenimą, visas pasaulis kitaip atrodytų.

Svarbiausia knyga krikščionybei pažinti yra Naujasis Testamentas. Jam suprasti reikalingas studijavimas. Šitame savo veikale noriu duoti įvadą į šią studijavimą, tai yra, į Naujojo Testamento mokslą. Tuo noriu patarnauti lietuviškai visuo-menei, kuri domisi Biblija. Bet kartu turiu galvoje ir mūsų teologijos studentus, kurie šita knygute gali naudotis kaip vadovėliu, kurių lietuvių kalba jiems dar trūksta.

Dr. Jonas Beblavy.

Kaune 1929 m. rugsėjo 15 d.

1 §. Įvadas.

Krikščionybė yra istorinė religija. Ji kilo savo laiku tam tikroje vietoje, jos įkūrėjas yra istorinis asmuo. Be krikščionybės įkūrėjo, Jėzaus Kristaus, Naujas Testamentas yra pagrindas ir šaltinis, iš kurio semia krikščionybė. Norint suprasti krikščionybę, reikia susipažinti su Kristumi ir su Nauju Testamentu. Bet tam tikslui pirmiausia reikia pažinti tą aplinką, kurioje veikė Jėzus Kristus ir apaštalai ir kilo Naujasis Testamentas. To mus moko dvi Naujojo Testamento mokslo šakos. Įvadas į Naująjį Testamentą ir Naujojo Testamento gadynės istorija. Pirmoji šaka duoda mums literatūrinį įvadą į Naująjį Testamentą, o antroji istorinį foną apie krikščionybės kilmę.

Negalima krikščionybės izoliuoti nuo jos aplinkos. Aplinka veikė krikščionybės plėtojimąsi. Nors ji kilo tarp žydų, bet vis dėlto išsiplėtė helenų krašte. Jei kas nori gerai suprasti krikščionybės pradžią, turi pažinti anų laikų aplinką, foną, istorines aplinkybes, kuriose kilo krikščionybė. Su tuo mus supažindina Naujojo Testamento gadynės istorija. Šitas mokslas turi stovėti prieš įvadą į Naująjį Testamentą.

Mokslas apie Naujojo Testamento kilmės laikotarpį yra gana jaunas. Kaip pirmuosius darbininkus šioje srityje galima priminti Gfrörerį: *Das Jahrhundert des Heils*, 2 tomai, Stuttgarde 1838 metais (nagrinėja tik judaizmą); Joną Juoz. Ign. Döllingerį: *Heidentum und Judentum. Vorhalle zur Geschichte des Christentums*. Regensburge 1857. Šito mokslo įkūrėjas yra Dr. Matthias Schneckenburgeris Berno profesorius († 1848). Nuo jo eina ir to mokslo pavadinimas. Jo paskaitas: „*Vorlesungen über neutestamentliche Zeitgeschichte*“ po jo mirties išleido Dr. Theodoras Löhleinas (1862). Žymų veikalą parašė A. Hausrathas: *Neutestamentliche Zeitgeschichte*, 3 tomai Heidelberge 1868 — 1874 m., 2 leidimo 4 tomai 1873 — 1877 m., 3. leidimas 1 1879 m. (aprašo ir senovės krikščionybę). Tik judaizmą tiria: Emil Schüreris: *Lehrbuch der neutestamentlichen Zeitgeschichte*. Leipzige 1874. Tolesniuose leidiniuose savo veikalą praplėtė ir išleido pavadinęs „*Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi*“, 3 tomai. I³ ir 4 1901 m. 5 leid. 1920 m. (įvadas ir politinė istorija nuo 175 m. pr. Kristų iki 135 m. po Kr.), II 4 1907 m. (išvidinės aplinkybės), III 4

1909 m. (judaizmas diasporoj ir žydų literatūra, registras pridėtas 1911 m.). Šitas momentalinis veikalas turi didelę vertę kiekvienam teologui.

Trumpesniąją veikalą parašė O. Holtzmannas: *Neutestamentliche Zeitgeschichte*, 2 leid. 1906, W. Staerk: *Neutestamentliche Zeitgeschichte* 2 leid. 1920 m., 2 tomai (Sammlung Göschen), F. Žilka: *Dcjinj novozákonné doby*, Prahoj 1925 m. Žymų veikalą parašė ir Juozapas Feltenas (r. kat.): *Neutestamentliche Zeitgeschichte*, 2 tomai, Regensburge 2 ir 3 leid. 1925 m.

Yra ir visa eilė kitų veikalų, kurie iš dalies aprašo Naujojo Testamento gadinę. Tokie yra: Žydų tautos istorija E. Renano (5 tomai, 1887 — 1893), H. Holtzmanno (1867), Stades (1888), Guthes (1889), Wellhauseno: *Die Pharisäer und Sadduzäer* (1874) ir *Israelitische und jüdische Geschichte* 1901⁴, Schlatterio: *Israels Geschichte von Alexander des Groszen bis Hadrian* 1900, Keimo: *Geschichte Jesu von Nazara*, 3 tomai 1867 — 1872, C. Weizsäckerio: *Das apostolische Zeitalter* 1901³, O. Pleidererio: *Das Urchristentum* 1902² ir *die Entstehung des Christentums* 1906, P. Wernles: *Die Anfänge unserer Religion* 1904², R. Knopfo: *Das nachapostolische Zeitalter* 1905, J. Weiszo: *Das Urchristentum* 1914 — 1917, E. Bousseto: *Die Religion des Judentums* 1906², A. Deiszmanno: *Licht vom Osten* 1909², Justerio: *Les Juifs dans l'Empire romain* 1914, T. R. Gloverio: *Conflict of Religions in the Early Roman Empire* 1910, S. Angusio: *Environment of Early Christianity* 1914, Jacksono ir Lakes: *Beginnings of Christianity* 1922, F. Cumonto: *Les religions orientales dans le paganisme romain* 1907, Reitzensteino: *Die hellenistischen Mysterienreligionen* 1910, Wendlondo: *Die hellenistisch — römische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum und Christentum*. 1912³, A. Loisio: *Les mystères payens et le mystère Chrétien* 1922, ir Mommseno: *Römische Geschichte* 1869 — 1886.

Tiesioginiai šaltiniai, be Naujojo Testamento, yra senovės paminklai, pinigai, antrašai ir anų laikų literatūra. Šitie šaltiniai iš dalies yra suglausti įvairiuose veikaluose. Iš jų suminėtini šie: Thomsenas: *Denkmäler Palästinas aus der Zeit Jesu* 1916, F. W. Maddenas: *Coins of the Jews* 1881, *Inscriptiones Graecae*, 14 tomų 1873 —, *Corpus inscriptionum Latinarum* išleistas Th. Mommseno 1863 —, *Corpus inscriptionum Semiticarum* 1881; *die Apokryphen und Pseudepigraphen des Alten Testament*, išleistas Kautscho, *die Apokryphen des Neuen Testaments*, išleistas Henneckes 1924², *der jerusalemische Talmud* išleistas Wünsches 1880, *der babylonische Talmud* Wünsches 1886 — 1889, *die jüdische Literatur seit Abschluss des Kanons* išleist. Winterio ir Wünsches 3 tomai 1894 — 1896, Philono iš Aleksandrijos raštai († 41 po Kr.) ir Juozo Flevioaus raštai († 93 — 100 po Kr.,

Antiquitates, bellum indaicum, contra Apionem). Iš pagonių rašytojų reikia priminti: Straboną (gimė 68 m. pr. Kr. † 20 m. po Kr.) su jo 17 tomų geografija, Plutarchą (90 — 120 po Kr.) su daugybe biografijų, etikos ir religinės filosofijos raštais, Dio Cassių (155 — 235 po Kr.) su jo romėnų istorija, Corn. Tacitą (55 — 116), didžiausią romėnų istoriką, su jo „Annales ir Historiae“, C. Suetonių Tranquillų (75 — 150) su jo ciesorių biografijomis.

Pasirėmę tais šaltiniais iš Naujojo Testamento gadynės istorijos pirmiausia turim susipažinti su judaizmu ir helenizmu, nes daugiausiai santykių krikščionybė savo pradžioj turėjo su jais. Paskui turim susipažinti su tautomis, tarp kurių kilo krikščionybė, toliau su anų tautų ypačiai žydų tautos istorija ir politine geografija; pagaliau aprašyti išvidinį ir socialį gyvenimą ir paskiausiai išdėstyti judaizmo ir helenizmo idėjas ir religines paziūras.

2 §. Naujojo Testamento gadynės tautos (Etnografija).

Naujo Testamento gadynėj susiduriame su semitų ir arijų tautomis. Semitų tautonis priklauso izraelitai, arba žydai, finikiečiai, asyriečiai, babiloniečiai, arabai, aramiečiai arba syriečiai, chaldiečiai ir samaritai.

Žydų tauta jau nebesudarė grynos rasės, kaip Izraelis prieš Babilono nelaisvę. Nuo nelaisvės laikų tauta buvo sumaišyta su kitomis tautomis, ypačiai diasporoj¹⁾ daugiausia Samarijoj. Todėl kiti žydai nenorėjo turėti su samaritiečiais jokių santykių.

Senoji klasiškoji tauta, Izraelis (kitai Ibbri, Hebreiečiai) kalbėjo hebrajų kalba. Be šitos kalbos nuo nelaisvės laikų buvo vartojama ir aramėjų kalba, kuri nuo 2 amžiaus pr. Kr. visai išstūmė iš praktiško gyvenimo senąją klasiškąją kalbą. Hebrajų kalba liko tik religijos, pamaldų ir mokslininkų kalba. Aramėjų kalba, kaip semitiškų kalbų šiaurinė šaka, buvo panaši į hebrajų kalbą. Jau Senojo Testamento kai kurios dalys parašytos arameiškai (Ezra 4 — 6, 7... Dan 2 — 7). Jėzaus laikais buvo tai liaudies kalba Palestinoj. Ir Jėzus kalbėjo arameiškai. Negraikiški išsireikšimai Naujajame Testamente nėra hebraiški, bet arameiški. Pav., raka, effata, talitha kumi, Gethsemane, Golgotha, Eloi, Eloi lama zabachtani, abba, maran atha, amen. Naujajame Testamente šita kalba yra klaidingai pavadinta hebrajų kalba (Ap. darb. 21. 40 22 2). Liaudis laikė ją tarme arba neliteratūriška klasiškos bibliškos kalbos forma. Pamaldose Senasis Testamentas

¹⁾ Diaspora kilus iš graikiško žodžio diaspeiro išbargstyti. Žydai po Babilono nelaisvės buvo išblaškyti po įvairius kraštus. Šitie žydai už Palestinos sienų sudaro diasporą.

buvo skaitomas hebraiškai, bet buvo greit išverstas į aramejų kalbą ir arameiškai paaishkintas. Taip kilo targumai, t. yra, Senojo Testamento vertimai ir paaishkinimai. Jėzus, kaip daugelis pamaldžių ir bibliškai išauklėtų žydų, mokėjo ir hebraiškai.

Aramejų kalba daugiausia paplitus buvo Syrijoje, todėl *syriečiai* kitaip vadinasi aramiečiais. Jie gyveno ir už Syrijos sienų. Jų religija buvo politeizmas¹⁾, jų dievybė vadinosi Hadad-Rimmon²⁾ arba dažniausiai Baal. Krikščionybė syriečių tarpe išsiplatino labai anksti. Damasko mieste buvo pakrikštytas Saulius — Povilas³⁾. Syrų Antiochijoje buvo įsteigta pirmą krikščionių parapiją už Palestinos ribų. Iš tenai keliaudavo Povilas į savo misijų kraštus. Poapaštališkais laikais Edessos mieste susidarė ypatinga syriška bažnyčia. Ji turėjo tik vieną Tatiano harmonizuotą Evangeliją (diatessaron) ir syrišką Biblijos vertimą, pavadintą Pešita.

Semitams priklausė toliau *finikiečiai*, į vakarus nuo Palestinos, į pietus nuo Syrijos. Senasis Testamentas juos vadina sidoniečiais, arba amoriečiais, Naujajame Testamente jie vadinami Tyro ir Sidono sritimi, kananiečiais arba syrofinikiečiais. Ir jie buvo politeistai. Biblosio miesto dievas buvo Adonis, jo žmona Baalath, Tyro dievai buvo Melkart ir Astarte, Sidono dievas buvo Ašmun.

Į pietus nuo finikiečių gyveno *filistiečiai*; pačioje pradžioje jie nebuvo semitai, bet tik vėliau buvo susemitinti. Jie atvyko tenai, gal būt, iš Kretos. Žymiausieji jų dievai buvo Dagon ir Belzebub⁴⁾.

Palestinos viduryje gyveno *samaritai*. Samarija (hebraiškai Šomeron, arameiškai Šemerajim) pirmiau buvo sostinės, o vėliau visos provincijos vardas. Po Izraelio puolimo 722 m. pr. Kr. terai buvo kolonizuoti žmonės iš Assyrijos. Jie susimaišė su vietiniais izraelitais ir vėliau vadinosi samaritais. Žydai nutraukė su jais visus santykius⁵⁾. 63 metais prieš Kristų Samarija iš Pompejau gavo nepriklausomybę, kuri galutinai panaikinta buvo tik Justiniano 524 m. Tik menki tautos likučiai pasiekė mūsų dienas.

Kitos semitų tautos Naujojo Testamento gadynėj didesnės reikšmės neturi. Semitų įtaką galima pastebėti aigiptiečiuose. Žydų kolonija su savo helenistišku judaizmu nebuvo be reikšmės krikščionybei (Filonas, logoso spekuliacija). Krikščionybė buvo tenai labai anksti išplatinta tarp koptų, kurie iki šiol tebėra krikščionys. Į koptų kalbą buvo išversti Biblijos raštai, daugelis apokalipsių ir gnostiškų raštų; kai kurių šitų raštų graikiškų originalų jau nebeturim.

1) Tikėjimas daugelį dievų.

2) II Kar. 5. 18.

3) Ap. darb. 9. 18.

4) Mato 10. 25, Mork. 3. 2, II Kar. 1. 2.

5) Ezra 4. 2. Jono Ev. 4. 9. 8. 48, Mat. 10. 5.

Iš arijų tautų (indų, keltų, graikų, romėnų, germanų, slavų ir baltų) Naujojo Testamento gadynėj žymiausią rolę vaidina graikai ir romėnai. *Graikais* arba helenais, vadinamos įvairios giminės, kurios tik gyveno Balkanų pusiasalio pietinėje dalyje, Egėjų jūros salose ir Mažosios Azijos vakarinėje pakrantėje. Jų kultūra buvo labai aukšta jau pirmoj pusėj pirmojo tūkstančio metų pr. Kr. Bet Naujojo Testamento gadynėj ji buvo jau nupuolusi. Tai yra helenistų kultūra (300 pr. Kr. — 100 po Kr.), senoji klasiškoji kultūra vadinama helenų kultūra (800—300 pr. Kr.).

Bet graikų kultūra įsiviešpatavo visuose kultūringuose kraštuose ir vėlesniais laikais. Graikų kalba buvo mokslo ir inteligentų kalba visoj romėnų imperijoje. Ji tapo ir senovės krikščionybės kalba ir palengvino jos išsiplėtojimą. Graikų filosofija davė minties formas krikščionių teologijai.

Graikams artimiausi buvo *romėnai*. Jie buvo susimaišę su kitomis italų giminėmis. Romėnų vardas yra kilęs iš Romos miesto ir buvo bendras įvairioms giminėms, užėmusioms Italiją ir įkūrusioms romėnų imperiją. Šitoj imperijoje kilo ir išsiplėtė krikščionybė, o vėliau net kovojo su imperija ir ją nugalėjo.

Dvasios kultūroj romėnai nepadarė tiek, kiek graikai. Jie tapo nugalėtų graikų mokiniais. Jie labiausiai pasižymėjo teisėj ir valstybės organizacijoje. Kaip krikščionių mokslas turi graikų, taip krikščionių bažnyčia turi romėnų įtakos. Bažnyčia perėmė romėnų imperijos organizaciją.

Iš arijų tautų krikščionybė dar pradžioje pasiekė ir *keltus*. Šita indoeuropiečių giminė išnyko tarp kitų Europos tautų ir tik vakarinėje Europos dalyje liko iki šių dienų. Keltai savo vardą davė ir Galacijai, kur jie atvyko 3 amžiuje prieš Kr. Naujojo Testamento gadynėj jie buvo jau visai helenizuoti. Daugelį karingų nomadų giminių į šiaurės rytus nuo romėnų imperijos, ypačiai pietinėj Rusijoje, graikai vadino skitais¹⁾.

3 §. Naujojo Testamento politinė geografija.

Politinė geografija aprašo kraštus pagal valstybines organizacijas. Kadangi Naujojo Testamento gadynėj svarbiausia vieta tenka romėnų imperijai (*imperium romanum*), todėl pirmiausia turime su ja susipažinti. Kraštai šalia šitos imperijos buvo labai mažai pažįstami ir N. T. gadynės istorijoje jie tik retai teminimi. Šituos kraštus išvardijo apaštalų darbai 2.9, kur kalbama apie šventosios Dvasios nusileidimą ant apaštalų Jeruzalėj. Tą dieną ten buvo partai, medai, elamiečiai ir tie, kurie gyveno Mezopo-

¹⁾ Kol. 3.11.

tamijoj. *Partai* vakarų Irane yra identiški su persais. Jie buvo graikų nugalėti, bet vėliau vėl atgavo savo nepriklausomybę. Tarp jų buvo gausinga žydų kolonija. Šitai imperijai priklausė ir *Medija*, kurios kultūra buvo senesnė, negu Persijos. Į pietus buvo *Elamas* su sostine Susa. *Mezopotamija* yra kraštas tarp Tigro ir Eufrato. *Babilonija* minima tik istoriškai arba simboliškai¹⁾. Vieną syk minima ir Afrikoj Atiopija²⁾. Per ilgą laiką tenai visad viešpatavo karalienės.

Romėnų imperija.

Romėnų imperijos branduolys ir centras buvo *Italija*, geriau sakant, *Roma*. Roma buvo ne tik Italijos, bet ir visos romėnų imperijos sostinė. Tenai gyveno cėsorius. Romos miesto piliečiai sudarė viešpataujančią klasę, jie buvo imperijos privilegijuoti bajorai. Naujojo Testamento laikais jų buvo daug visose provincijose. Nuo paskutiniojo amžiaus prieš Kristų romėnų pilietybės teisė buvo teikiama visose imperijos vietose daugeliui šeimų ir miestų. Nuo Marijaus ir karo vadai turėjo teisę teikti pilietybės teisę tiems, kurie jos neturėjo. Be to, kiekvienas romėnų pilietis turėjo teisę duoti laisvę savo vergams ir padaryti juos romėnų piliečiais. Šitų romėnų piliečių privilegijos, tarp kita ko, buvo tos, kad jie nemokėjo mokesčių ir buvo apsaugoti nuo žeminančių bausmių (plakimo, nukryžiovimo, Ap. darb. 16.37). Nuteistas romėnų pilietis turėjo teisę kreiptis į cėsorių ir tuomet turėjo būti nugabentas į Romą³⁾. Italai pirmiau buvo sąjungininkai, nuo 90 m. pr. Kr.—Romos piliečiai. Bet imperijos valdžia liko miesto arba cėsoriaus rankose. Daugely Italijos miestų gyveno gausingi žydai, daugiausia Romoj, kur jie turėjo sinagogas. 49 m. pr. Kr. jie buvo Kliaudijaus ištremti, bet, rodos, kad ne visi. Kada Povilas atvyko į Romą, jis tenai rado žydų parapiją, bet kartu rado ir krikščionių parapiją, kurią rodosi, buvo įkūrę atsivertusieji žydai.

Iš Italijos miestų Naujajame Testamente minimi dar Regija⁴⁾ ir Puteoliai⁵⁾ su žydų ir krikščionių parapijomis. Puteoliai tais laikais buvo svarbus Italijos uostas.

Visa romėnų imperija už Italijos sienų nuo 27 m. pr. Kr. buvo padalinta į cėsoriaus ir senatorių provincijas. Senatorių provincijų priešakyje stovėjo buvusieji konsulai arba pretoriai, vadinami proconsules (αὐτοκρατορ)⁶⁾. Jie buvo skiriami vieniems

¹⁾ Mat. 111,12,17. Ap. darb. 743, Apr. 148 1619 17,5, 18,2,10,21. I Petr. 5,13.

²⁾ Ap. darb. 8,27.

³⁾ Apd. 25,12,25.

⁴⁾ Apd. 28,13.

⁵⁾ Apd. 28,14.

⁶⁾ Apd. 13,4. 19,38.

metams. Ciesoriaus provincijų gubernatoriai buvo skiriami neribotam laikui ir vadinami legatus Caesaris pro praetore. Ciesoriaus provincijos buvo tos, kuriose visada stovėjo paruoštos kariuomenės dalys, o paskiau taip pradėta vadinti ir visos vėliau užimtos provincijos.

Europos provincijos.

Europoj atsirado šios provincijos: Hispanija (dabartinė Ispanija ir Portugalija), Galija (Prancūzija ir Belgija), Britanija, Raecija, Norikum, Pannonija, Illirikum (visos keturios tarp Italijos ir Dunojaus), Dacija (į šiaurę nuo Dunojaus Rumunijoje); Balkanų pusiasaly — Moesia (šiaurinė Bulgarija), Trakija (pietinė Bulgarija), Makedonija (pietinė Jugoslavija) ir Achaja (Graikija), paskui Sicilijos ir Kretos salos su Kirene šiaurinėje Afrikoje. Naujajame Testamente minimos tik šios:

1. **Hispania**, padalinta į 3 provincijas, buvo Povilo misijos tikslas (Rom. 15.24.28.).

2. **Galija**, susidarė iš 4 provincijų (II Tim. 4.10).

3. **Illirikum**, kitaip Dalmacija, ciesoriaus provincija, Povilo misijos šiaurinė siena (II Tim. 4.10. Rom. 15.19.).

4. **Makedonija**, senatorių provincija. Čionai Povilas įkūrė pirmas krikščionių parapijas Europoj, t. y., Pilipuose (Apd. 16.9-12), Tesalonikoj (Apd. 17.1) ir Berejoj (Apd. 17.10).

5. **Achaja**, senatorių provincija. Jos sostinė buvo Korintas su prokonsulo buveine. Povilas neturėdamas pasisėkimo Atenuose (Apd. 17.16-34), atėjo į Korintą. Tenai jis veikė pusantų metų (Apd. 18.11) ir įsteigė žydinčią parapiją, kurią jis ir vėliau keletą kartų aplankė ir siuntė jai laiškus. Viena parapija įsisteigė ir Korinto uoste Kenkruose (Rom. 16.1).

6. **Kreta** su Kirene sudarė vieną senatorių provinciją. Kirenėj buvo žydų parapija (Apd. 2.10.11.20). Iš ten buvo Simonas, kuris nešė Jėzaus kryžių (Mk. 15.21.). Povilas važiavo pro Kretą į Romą (Apd. 27.7-16.). Pagal vietinio poeto Epimenideso žodžius kretiečių dorovė buvo labai nupuolusi (Tit. 1.12.).

7. **Sicilija**, senatorių provincija su Maltos sala. Povilas, kada keliavo į Romą, aplankė tas abi vietas (Apd. 28.1-12.).

Afrikos provincijos.

Svarbiausioji provincija Afrikoj buvo *Aigiptas*. Ji buvo ciesoriaus nuosavybė prokuratoriaus arba prefekto valdžioj. Aigiptas buvo Jėzaus ir jo tėvų prieglauda (Mat. 2.13-21.). Žydai tenai turėjo galingą koloniją. Jos sostinė buvo Aleksandrija. Ten gimė Povilo bendradarbis Apolis (Apd. 18.24-26, I Kor. 1.12).

3.4-6.22.). Krikščionybės plėtojimąsi svarbią rolę vaidino Filono helenistiškas judaizmas ir vėliau Aleksadrijos mokykla.

Kitos Afrikos provincijos, kurios neminimos Naujajame Testamente, yra Kirenaica, Africa consularis, Numidija ir Mauretaniija.

Romėnų provincijos Azijoje.

1. **Azija**, senatorių provincija Mažosios Azijos vakarinėj daly susidarė iš Mizijos, Lydijos, Karijos ir Frygijos. Prokonsulo buveinė buvo Efeze, kur buvo graži Artėnio bažnyčia iš 7 amžiaus pr. Kr. Tenai Povilas veikė 3 metus savo trečiojo misijos kelionėj (Apd. 19) ir tenai kentėjo (I Kor. 15.32.). Kai kurį laiką jis veikė ir Troadoj (Apd. 16.8.11. 20.5.6. II Kor. 2.12.). Iš Povilo veikimo ir laiškų mums žinomos ir kitos vietos. (Pav. Miletas Apd. 20.15, Ierapolis Kol. 4.18, Kolosai Kol. 1.2. Laodikija Kol. 2.1. 4.18.15., ir kitos). Jono asmuo mus lydi į Patmosą, netoli nuo Mileto (Apr. 1.9.). Septyni Jono apreiškimo laiškai parašyti (2—3) Efezo, Smirnos, Pergamo, Tiatyros, Sardies, Filadelfijos ir Laodikijos bažnyčioms.

2. **Bitinija ir Pontas**, senatorių provincija Mažosios Azijos šiaurinėj ir šiaurės rytų daly. Povilui nepasisekė atvykti į šitą kraštą (Apd. 16.7). Iš Ponto kilęs Povilo bendradarbis Akvila (Apd. 18.2). Tenai veikė kai kurį laiką ir Judejos gubernatorius Pilatas, kuris patvirtino Jėzaus mirties bausmę. Nuo Plinijaus 111 m. ten buvo cėsoriaus provincija. Iš čia į pietus buvo

3. **Galacija**, Mažosios Azijos viduryje, cėsoriška provincija nuo 25 m. pr. Kr., apgyventa keltų. Jai priklausė ir Pizydija ir Likaonija. Povilas ten įsteigė krikščionių bažnyčias Pizydijos Antiokijoje (Apd. 13.14), Ikonijoje (Apd. 13.51), Listroje ir Derbėje (Apd. 14.6.10).

4. **Kapadokija**, nuo 17 m. po Kr. cėsoriaus provincija į pietų rytus nuo Galatijos su žydų kolonija (Apd. 2.9).

5. **Kilikija**, cėsoriaus provincija į pietų vakarus, prie jūros. Tarso mieste gimė Saulius-Povilas Apd. 22.3. Jis čia gimė kaip romėnų pilietis (Apd. 22.26-28).

6. **Pampilija** cėsoriaus provincija į vakarus nuo Kilikijos. Savo pirmojo misijos kelionėj Povilas aplankė tenai Pergą (Apd. 13.18.14. 14.25) ir Ataliją (Apd. 14.24).

7. **Lykija** cėsoriška provincija prie Mažosios Azijos pietinio kranto. Povilas keliaudamas per ją aplankė jos uostą Patarą (Apd. 21.1) ir Myrą (Apd. 27.5).

8. **Kipro** sala į pietus nuo Kilikijos nuo 22 m. pr. Kr. senatorių provincija. Iš tenai buvo kilęs Povilo pirmasis bendradarbis Barnabas (Apd. 4.36) ir tenai jis pradėjo su juo pirmąją misiją Salamino ir Pafo miestuose (Apd. 13.5.6).

9. **Syrija** nuo 64 m. pr. Kr. ciesoriaus provincija į šiaurės rytus nuo Palestinos, su kuria ji dažnai būdavo sujungiama. Senoji sostinė Damaskas priklausė Dekopoliui, sąjungai 10 miestų, buvusių Syrijos gubernatoriaus žinioj. Tarp žydų Damaske greit išsiplėtė krikščionybė (Apd. 9.2). Tenai pradėjo skelbti Evangeliją ir buvusi krikščionių persekiotojas Saulius-Povilas. (Apd. 9.3 19-22, 22.6, 26.12. Gal. 1.17). Vėlesnė sostinė—Antiokija, didelis miestas prie Oronto su puse milijono gyventojų, buvo labai svarbi vieta krikščionybės plėtimuisi. Tenai greit kilo krikščionių parapija daugiausia iš buvusių pagonių, ir čia Kristaus mokiniai pirmą kartą buvo pavadinti krikščionimis (Apd. 11.9-26). Povilas buvo iš Tarso Barnabo atvestas į Antiokiją ir iš tenai visuomet eidavo į savo misijos keliones (Apd. 13-20). Už 5 valandų kelio nuo Antiokijos buvo jos uostas Selenkija (Apd. 13.4).

10. **Arabija** buvo romėnų imperijos sąjungininkė, valstybė su savo karaliumi. Jos kraštas ėjo nuo Raudonosios jūros iki Eufrato, jos sostinė — Petra. Vienas karalius Areto IV šalies viršininkas norėjo Povilą sugauti Damaske (II Kor. 11.32). Trajano laikais viena Arabijos dalis buvo priskirta prie romėnų imperijos ir sujungta su Palestina. Ir čia buvo žydų diaspora (Apd. 2.11). Povilas pats ten skelbė Evangeliją (Gal. 1.17). Arabija buvo daugelio žydų ir krikščionių prieglauda po Jeruzalės sugriovimo, ir vėliau daugelio eretikų, kaip nestorianų ir monofyzitų.

Palestina.

Naujojo Testamento gadynės įvykiuose pirmą vietą turi Palestina, pažadėtoji arba šventoji žemė. Palestina identiška su senu Kanaanu. Tuo vardu buvo pavadinta anksčiau tik filistiečių pakrantė, o vėliau visas kraštas. Palestina turi apie 280 klm.² ilgumo ir apie 100 klm.² platumo. Viso krašto teritorija apima apie 28.000 klm. t. y., kaip pusė Lietuvos. Jordano upė visą kraštą dalina į dvi dalis. Jordano upė guli žemiau jūros paviršiaus prie Genezarėto ežero 208 m. prie Negyvosios jūros 394 m. Kraštas buvo gana derlingas ir dvodavo daug javų, balzamo, vyno, alyvų, fygų, palmių ir Jono duonos. Nuo turkų viešpatavimo kraštas labai apleistas, ypačiai vynynai.

Pirmame krikščionybės amžiuje Palestina buvo labai tankiai apgyventa. Jozefas primena, kad Velykų švenčių aukoms buvo užmušta apie 256.500 gyvulių. Pagal apskaičiavimą Palestinoj galėjo gyventi apie 5.000.000 gyventojų. Taigi gyventojų tankumas lygus Belgijos gyventojų tankumui. Dabartinėj Palestinoj yra apie 780.000 gyventojų, kurių apie 110.000 žydai. (14%).

Visai žydiškų miestų Naujojo Testamento gadynėj buvo labai mažai. Graikiška kultūra užkariavo visą kraštą. Liaudis

kalbėjo arameiškai (kitai syriškai). Jau persų imperijoje aramėjų kalba buvo vartojama kaip valstybinė kalba vakarinėse provincijose iki Aigipto. Jėzus irgi kalbėjo šita kalba. Tik islamas išstūmė šitą kalbą ir į jos vietą įvedė arabų kalbą. Romėnų imperijos valstybės kalba buvo graikų kalba, bet ją mokėjo tik viena gyventojų dalis.

Palestina apskritai dalinama į 4 kraštus: Galileją, Samariją, Judeją ir Pereją, arba Transjordaniją (anapus Jordano).

Galileja.

Galilejos vardu pirmiausia vadinama tik „pagonių apskritis“ (gellil haggojim) t. y., vėlesniosios Galilejos šiaurinė dalis, o vėliau ir visas kraštas. (Palestinos šiaurėje į vakarus nuo Jordano). Šitas kraštas buvo labai derlingas ir tankiai apgyventas. Liaudis tenai buvo darbšti ir mėgo daugiau negu pinigų, gi Judejoje tai buvo atvirkščiai. Mesijo tenai labiau laukė negu kitose Palestinos dalyse. Čia išauklėtas Jėzus, iš čia buvo daugelis Jo mokinių, ir čia kilo vėlesni žydų karo vadai prieš romėnus.

Galilejos viduryje buvo Nazareth arba Nazara (Lk. 4.16), Jėzaus tėviškė. Nazaretas turėjo žemą vardą (Jono Ev. 1.47). Čia Jėzus praleido savo jaunystę. Pirmiausia Kristus buvo vadinamas pagal šito miesto vardą (Mat. 2.23 21.11. Luk. 1.24 Jon. 19.19). o vėliau ir Jo pasekėjai (Apd. 24.5). Dabar šitas miestas (en-Nazira) turi apie 11.000 gyventojų. Netoli nuo Nazareto (apie 1 valandą kelio) į šiaurės rytus buvo Kana (Jon. 21. 426. 21.2., dabar Kefer Kanna), kur Jėzus vandenį pavertė į vyną. Nuo Nazareto į pietų rytus (apie 1 val. kelio) gulėjo Nain arba Naim, kur Jėzus prikėlė jaunikaitį (Lk. 31-17). Netoli nuo čia į šiaurės rytus buvo Taboro kalnas.

Galilejos rytuose buvo Genezareto ežeras (Lk. 5.1), kitaip dar vadinamas Tiberijos ežeru (Jon. 21) arba Galilejos jūra (Luk. 15.29. Luk. 7.32. Jon. 6.7). Ežeras buvo 21 klm. ilgumo ir 12 klm. platumo; jame buvo daug žuvų. Jėzaus laikais tūkstančiai šeimų tik tuo ir maitinosi. Tas miestas su savo apylinke sudarė Galilejos gyvenimo centrą. Ten ir Jėzus daugiausia dirbo. Vakarinėje ežero pakrantėje buvo Tiberiada (Jon. 6.23, dabar Et. Taborija su 9000 gyventojų), Herodo Antipo sostinė. Miestas buvo pastatytas Herodo Antipo 20—22 m. ir ciesoriui Tiberiui pagerbti, pavadintas Tiberijada. Į šiaurę Genezareto lygumoj buvo Magdala ir nuo čia į šiaurę Kapernaum „Jėzaus miestas“ (Luk. 1.21. Lk. 7.1. Mt. 4.13, Jon. 2.12). Nuo Kapernaumo į šiaurę buvo Chorazim arba Chorazain ir į rytus nuo Jordano Bethsaida, apaštalo Petro, Andriejaus ir Pilypo tėviškė (Jon. 1.40-45). Tetrarkas Pilypas padidino miestą ir pavadino jį Julijas, ciesoriaus

duktės vardu. Abiejuose miestuose veltui Jėzus darė stebuklus (Mt. 11.²¹).

Samarija.

Vidurinė Palestinos dalis į pietus nuo Galilejos vadinosi Samarija pagal sostinės vardą. Jonas Hyrkanas leido sugriauti miestą, bet romėnų legatas Gabinius jį vėl atstatė. Augustas 29 m. dovanojo Samariją Herodui, kuris ją atmaujino ir ciesoriui pagerbti pavadino Sebaste-Augusto ir pastatė Augusto šventyklą. Į pietų rytus nuo tos vietos (2 valandos kelio) buvo Sichem (dabar Nabulus su 24.000 gyventojų) ir 1¹/₂ klm. į šiaurės rytus nuo Sichemo buvo Sychar (dabar Askar). Tarp šitų dviejų vietų buvo Jokūbo šulinys ir arti jo Juozapo kapas.

Ties Samarija buvo geriausias Palestinos uostas, Cezareja (dabar Kaisarije). Herodas jį iš naujo atstatė. Ten stovėjo didžiausios kariuomenės dalys. Karaliaus Herodo rūmuose vėliau gyveno prokuratoriai. Ten Povilas išbuvo 2 metus kalėjime (Apd. 23.²³ 24.²⁷) ir iš čia važiavo į Romą. Pakeliui nuo Jeruzalės į Cezareją buvo svarbi vieta — Antipatris (taip pavadintas Herodo jo tėvui pagerbti Apd. 23.³¹ Joz. Ant. 16.¹⁴², bell. jud. 1417).

Kraštas buvo labai derlingas. Gyventojai vadinosi samaritais, samaritonais arba kutiečiais. Jie sudarė maišytą tautą. Po Izraelio Asyrijos nelaisvės, Samarijoje buvo kolonizuoti žmonės iš Kutos (Babilonijoje), kurie sutapo su vietiniais gyventojais. Žydai, sugrįžę iš Babilonijos nelaisvės nenorėjo su ta tauta turėti jokių santykių ir atmetė jų paramą bažnyčią statant (Ezra 4.3), Todėl samaritai pastatė sau atskirą bažnyčią ant Garizimo kalno į pietus nuo Sichemo 5 amžiuje pr. Kr.¹). Iš Senojo Testamento knygų jie priėmė tik Pentateuką. Neapykanta tarp žydų ir samaritonų vis didėjo. Jėzaus laikais žodis „samaritas“ buvo įžeidimas (Jon. 8.48), o patys samaritai laikomi svetimšaliais. (Lk. 17.18). Žydai neimdavo nuo samaritų nei vandens atsigerti (Jon. 4.9.), o pastarieji nepriimdavo žydų, keliaujančių į Jeruzalę (Lk. 9.58) ir kai kada juos net užpuldavo (Antiq. XX, 6.1. bell. jud. II, 12,3)²). Samaritiečių tarmė buvo švelni palyginant su kieta galiliečių tarme. Dabar tebėra tik 200 senos samaritiečių sekto šalininkų Nabule.

¹) Jų pirmasis kunigas buvo Manasses. Jis buvo pirmiau žydų kunigas, bet kadangi vedė pagonę ir nenorėjo nuo jos skirtis, tai buvo pašalintas. Jis ragino samaritus, kad pasistatytų sau bažnyčią.

²) Samaritų bažnyčia ant Garizimo kalno buvo sugriauta Jono Hyrkano (Joz. antiq., 13.250, bell. jud. 1.63), bet jie ten dar net ir šiandien meldžiasi ir aukoja. (Jon. 4.20).

Judeja.

Pietinė Palestinos dalis yra Judeja. Kai kada visa Palestina vadinama Judeja, arba žydų žeme. Šita Palestinos dalis yra nederlingiausia, sausa ir akmenuota.

Judejos sostinė buvo Jeruzalė (Jerušalaim), politinės ir bažnytinės valdžios buveinė. Jau Senajame Testamente tas miestas buvo vadinamas „šventuoju miestu“ (Nehem. 11.18), ir dar šiandien arabai vadina jį El-Kuds, t. y., šventasis. Miestas stovėjo ant 789 m. aukščio kalno, 52 klm. nuo Viduržemio jūros, 22 klm. nuo Negyvosios jūros, rytuose susiėjo su Kidrono slėniu (Zedrono slėniu, Jozafato sl.), vakaruose — Hinnono arba Geennos. Viena mažesnė dauba Tyropeon skyrė žemesnį Siono kalną (Akra, bažnyčios kalną, žemesniąją miesto dalį, „Unterstadt“) 744 m. didumo nuo aukštesnės miesto dalies (Oberstadt, 777—789 m.). Senasis miesto vardas jebuzitų viešpatavimo laiku buvo Sionas, arba Siono kalnas. Dovydas atėmė jį iš jebuzitų ir padarė jį savo buveine. Miestas turėjo net vandentekį. Miestas buvo labai sunkiai prieinamas, nes kalnas, ant kurio gulėjo, buvo labai status ir apsuptas mūrinėmis sienomis, kurių Jozefo laikais šiaurėje buvo net trys. Seniausias mūras dar iš Judejos karalių laikų supė aukštesnį miestą ir žemesnį su Sionu. Antras mūras irgi iš senesnių laikų supė priemiestį ir šiaurinę dalį nuo Akros iki Antonijos pilies. Kalvarijos kalnas, arba Golgota, Jėzaus laikais buvo dar už miesto mūrų (Mat. 27³². Mk. 15.20,22. Jon. 19.17. Žyd. 13.12). Trečias mūras pastatytas Herodo Agripas I ir po Jėzaus mirties jau šiaurėje supė Naujamiestį (Neustadt) Bezetą ir šiaurės vakaruose Kalvarijos kalną su Jėzaus kapu, kuris tokiu būdu pateko į miesto vidurį.

Aukštesnio miesto šiaurės vakaruose Herodas pasistatė sau rūmus. Šitie rūmai buvo ir Piloto pretorija, kur, rodos, Jėzus buvo nuteistas ir kareivių išjuoktas (Mk. 15¹⁶ 20). Bažnyčios kalno šiaurės vakariniame kampe buvo bažnyčią ir miestą valdanti tvirtovė, Baris Hasmonejų pastatyta. Ją Herodas su didelėmis išlaidomis perstatė ir pavadino Antonija. Ji gulėjo ant 25 m. aukščio uolos. Ta bažnyčia turėjo 4 bokštus, iš kurių pietinis ir rytinis buvo 35 m. aukščio. Iš jų buvo matyti visa bažnyčia. Šitoj pilyj buvo romėnų kareivinės. Iš pilies laiptais buvo galima nužengti ir į bažnyčią (Apd. 21.³⁵).

Aukštesnio miesto šiaurinėj pusėj stovėjo Hasmonejų rūmai, kuriuose vėliau gyveno karalius Agripa II. Rūmai buvo tiltu sujungti su bažnyčia. Tarp tų rūmų ir bažnyčios stovėjo ir rotušė. Aukštesniame mieste buvo ir vyriausio kunigo archyvas, Ananijos ir Kajafo namai. Žemesnio miesto pietų rytuose buvo Siloės tvenkinys (kur Jėzus nusiuntė žmogų, gimusį aklą, Jon. 9.1-7) ir į šiaurę nuo tos vietos Dovydo kapas.

Ant Siono kalno stovėjo bažnyčia, žydų religinio ir tautiško gyvenimo centras. Zorobabelio bažnyčia buvo pastatyta vietoj Saliamono bažnyčios. Antiochus Epifanes ją suteršė ir išplėšė, bet Judas Makabejus ją vėl atnaujino ir pašventino. Herodas savo viešpatavimo 18 metais (20—19 pr. Kr.) pradėjo ją perstatinėti, didinti ir gražinti. Jo įpėdiniai dar varė toliau jo darbą, (pristatė pašalinius trobesius ir viską puošė iki 64 m. po Kr.).

Jeruzalės gyventojų skaičius buvo apie 100.000.

Herodo laikais Jeruzalėj pastebima helenizmo žymių. Mieste buvo gimnazija (gimnastikos institutas), hipodronas, ir Herodas pats pastatė teatrą ir amfiteatrą.

Rytuose bažnyčios kalnas buvo labai status ir 50–60 m. aukščiau pakilęs nuo Kidrono slėnio, kur po alyvų kalnu turėjo būti Getsemane (Mat. 26⁸⁶. Mk. 14.⁸². Lk. 22³⁹. Jon. 18.¹). Pietų rytinėje Alyvų kalno pusėj gulėjo Betanija (Jon. 11.¹⁸) ir Betfagė (Mk. 11.¹). Toliau į šiaurės rytus netoli nuo Jordano gulėjo Jeriko, žymus palmių miestas (Mk. 10.⁴⁶⁻⁵² Lk. 10.³⁰). Čia mirė Herodas ir Išganytojas buvo įėjęs į Zakajaus namus (Lk. 19.¹⁻¹⁰). Palestinos derlingiausia vieta, 1^{1/4} valandos kelio į pietus nuo Jeruzalės, buvo Betliejus¹⁾ Dovydo ir Jėzaus gimimo vieta (Mat. 2.^{1,16,23}. Lk. 2.^{4-7,39}. Jon. 7.⁴², Miko 5.¹). Jėzaus laikais buvo tai mažas miestelis, dabar turi apie 12.000 daugiausia krikščionių gyventojų. Į šiaurės vakarus (2^{1/4} val. kelio) nuo Jeruzalės buvo Emaus (Lk. 24.¹⁸).

Finikiečių pakrantė buvo daugiausia svetimšalių rankose. Izrealitai neturėjo patraukimo prie jūrininkystės. Vienintelis ir mažas žydų uostas buvo Jopa, šiandien Jafa, geografiškai naturalus Jeruzalės uostas, su kuriuo ją jungia ir šiandien pirmasis Palestinoj pastatytas geležinkelis. Už trijų valandų kelio į pietų rytus nuo Jopos buvo Lyda (dabar el-Ludd), tipišką žydų miestą (Apd. 9.³²⁻³⁵). Jamnija (Senojo Testamento Jabne), į pietus nuo Jopos, gavo didelį svarbumą po Jeruzalės sugriovimo, kaip žydinčios rabinų mokyklos buveinė.

Pereja (Transjordanija).

Pereja, iš graikiško žodžio peran, reiškia anapus, t. y., anapus Jordano. Vietoj Perejos Naujajame Testamente visada sakoma „anapus Jordano“ arba „Užjordanė“ (Mat. 4.¹⁵. 19.¹. Mk. 38. Jon. 1.²⁸. 326. 61.¹⁷ 10.⁴⁸. 18.¹) Apskritai buvo tai derlingas kraštas. Pereja susidėjo iš daug apskričių, kurie nors ir ne geografiškai, bet politiškai buvo sujungti su Palestina. Šiaip Pereja buvo tik viena apskritis tarp Jarmuko ir Arnono upės su

¹⁾ Betliejus, Betlehem — duonos namas.

sostine Gadara šiaurėje. Šito krašto pietuose į rytus nuo Negyvosios jūros buvo Machero tvirtovė, kurios kalėjime Jonas Krikštytojas buvo nugalabytas (Antiq. 18.¹¹⁹. Mk. 6.¹⁷. Mat. 14.³. Lk. 3.¹⁹).

Su Pereja glaudžiai buvo susijęs Dekapolis, t. y., 10 laisvų miestų sąjunga, bet kuri vis dėlto priklausė Syrijai. Perejoj gyveno daugiau žydų, o Dekapolyj daugiau graikų. Svarbesnieji miestai Dekapolyje buvo Gergeza (arba Geraza) į rytus nuo Genezareto ežero, kur Jėzus išgydė piktosios dvasios apsėstąjį (Mk. 5.¹. Lk. 8.^{26.37})¹⁾, Gadara (į pietus nuo Jarmuko), Skythopolis (į vakarus nuo Jordano), Pella tas miestas, kuris žydų kare pasiliko ištikimas romėnams. Į jį to karo metu bėgo Jeruzalės krikščionys. Geraza (į šiaurę nuo Jaboko), Filadelfija (Senajame Testamente Rabba, t. y., Amonitų sostinė), Kanatha (į vakarus nuo Haurano kalno) ir, pagal Plinijų Damaskas.

Į rytus nuo Genezareto ežero buvo Batanejos kraštas (S. T-e Bazan). Jo žemė labai derlinga, tai Syrijos rugių aruodas; į rytus nuo čia buvo Auranitis (Hauran) ir į šiaurę nuo tos vietos Trachonitis ir Itureja. Tie kraštai sudarė Pilypo tetrarkiją (Lk. 3.¹). Į šiaurę nuo Genezareto ežero buvo Galaunitis; šito krašto šiaurėje buvo Pilypo Kesarija (Cäsarea Philippi). Anksčiau miestas ir kraštas vadinosi Panias (Paneas, dabar Banijas). Herodas, gavęs iš Augusto miestą ir kraštą, pastatė greta Pano šventyklos naują šventyklą iš marmuro, ciesoriui pagerbti. Jo sūnus Pilypas atstatė miestą iš naujo ir pavadino jį Kesarija. Tenai Petras apaštalų vardu išpažino tikėjimą į Jėzaus mesianiskumą, ir Jo dievybę (Mk. 8.²⁷, Mat. 16.^{12.13}). Galaunitis, Bataneja, ir Auranitis irgi taip pat priklausė Pilypo tetrarkijai.

Palestinos sienų šiaurėje į vakarus nuo Damasko gulėjo N. T-e paminėta Lizanijaus tetrarkija Abilėnė. Tai viena Syrijos dalis (Lk. 3.). Kurį laiką ji priklausė Herodo kraštui.

Į pietus nuo Palestinos buvo Idumejos kraštas (Edom. Mk. 3.⁸). Idumiečiai nebuvo žydai. 125 m. pr. Kr. Jonas Hyrkanas juos nugalėjo ir privertė apsipiaustyti. Iš jų kilo Herodo šeima.

4 §. Romėnų imperijos istorija Naujojo Testamento gadynėje.

Naujojo Testamento gadynėj romėnų imperija jau buvo sulaukusi 7 amžių augimo jubiliejaus. Išoriniu atžvilgiu pasiekė didžiausį išsiplėtimą ir didžiausią galybę, bet viduje, doros, religijos, kultūros ir kitais atžvilgiais jau rodėsi būsimojo puolimo žymės.

¹⁾ Buvo ir daugiau vietų su Gerazos vardu.

Romėnų imperija savo gyvenimą pradėjo kaip karalystė (753 — 500 m.), paskui buvo kaip respublika, kurios priešakyje stovėjo du konsulai. Tada demokratija paėmė viršų. Bet aristokratai taip pat palaikė savo jėgas. Konsulai buvo renkami iš privilegijuotos patricijų klasės. 5 amžiuje plebėjai (liaudininkai) sau apsiginti gavo liaudies tribunolą ir nuo 300 m. lygias teises. Bet kova tarp aristokratų ir demokratų ėjo ir toliau. Liaudis dar nebuvo užtenkamai pribrendusi prie demokratijos. Vėl laimėjo aristokratai ir vėliau cėsoriai. Jėzaus laikais valstybė ėjo iš respublikos į monarchiją. Tai buvo demokratijos, aristokratijos ir monarchijos mišinys. Tada literatūroj buvo aukso amžius. Romėnai labiausiai pasižymėjo teisės srityje.

Valstybės formos pasikeitimą nulėmė C. Julius Caesar. 47 m. pr. Kr. jis, kaip diktatorius, paėmė į savo rankas visą valdžią. Buvo tai monarchijos pradžia. 44 metais kovo 15 d. jis buvo nužudytas. Bet cėsorystė nežlugo. Cėsoriaus brolvaikis ir adoptuotas sūnus, Cajus Julius Caesar Octavianus, Antonijaus ir Lepido padedamas, nugalėjo Cezario priešus, Brutą ir Cassijų prie Pilypų 42 m. rudenį. Po jūros kovos prie Aktijos (Actium) 31 metų rugsėjo 2 d. Oktavianas tapo vieninteliu valdovu. Jo priešas Antonius pats nusižudė, kada Aleksandrija 30 m. pr. Kr. rugpiūčio 1 d. pateko į laimėtojo rankas. Aigipto karalienei Kleopatrai nusižudžius, Oktavianas paėmė į savo rankas Aigiptą.

Kaip Cezaris, taip ir kiti cėsoriai rėmėsi kariuomene, bet greit kariuomenė parodė, kas turi būti cėsorius. Senatas liko tik „pro forma“, kaip liaudies galios reprezentantas.

Oktavianas viešpatavo 30 m. pr. Kr. — 14 m. po Kr. Su juo prasideda eilė cėsorių, kurie tiesiogiai arba netiesiogiai įsikišo į krikščionybės istoriją. Oktavianas konsolidavo visą imperiją. Jo laikais menas, literatūra ir mokslas pasiekė aukščiausią laipsnį. Čia didelių nuopelnų turi Mecenass. 27 m. Oktavianas gavo nuo senato *Augusto* vardą ¹⁾ ir tais pačiais metais buvo padalintos visos provincijos tarp jo ir tarp senato. 23 m. jis gavo teisę panaikinti viską, ką kiti prieš jo norą buvo padarę. 12 m. pr. Kr. Augustas tapo vyriausiu kunigu (pontifex maximus) ir drauge kunigų kolegijos galva. Jo viešpatavimo laikais buvo keletas miestų (pav., Atėnai) ir karalysčių (pav., Mauretanija ir Judeja Herodui I valdant), kurios iš vardo turėjo tam tikrą nepriklausomybę. Jo laikais gimė Jėzus (Lk. 2. 1. 2.).

2. *Tiberius* (Claudius Nero, 14 — 37 po Kr.) buvo Augusto adoptuotasis 4 m. po Kr. ir 11 metais paskirtas bendravaldžiu. Jis pasižymėjo kaip geras karo vadas ir įvairiose provin-

¹⁾ Augustus, graikiškai Sebastos — kilnus.

cijose išgelbėjo imperiją nuo žlugimo ir nuo ginkluotų sukilimų. Jis taip pat mėgo literatūrą, kuri jo valdymo metu susilaukė sidabrinę gadynę. Jam viešpataujant, veikė ir mirė Jėzus (Lk. 3.¹). Dorovė Tiberijaus kaip ir kitų ciesorių šeimyniškame gyvenime buvo labai nupuolusi. Visas pasaulis drebėjo prieš jį, ir jis pats visų bijojo.

3. Cajus Ceasar *Caligula* ¹⁾ (37 — 41) buvo pirmasis iš degeneruotų ciesorių; per vienus metus išaikvojo didelius turtus, paliktus Tiberijaus. Nuo jaunystės buvo linkęs prie ištvirtimo ir žiaurumo, nežmoniškas tironas elgėsi kaip žvėris. Per trumpą laiką 4 kartus vedė. Norėjo būti garbinamas kaip Dievas. 41 metų sausio 24 d. sąmokslininkų buvo nužudytas.

4. Tiberius Claudius Nero Drusus, arba trumpai *Claudius* (41 — 54) buvo Druso, ciesoriaus Tiberijaus brolio sūnus. Jis išaugo tarp moteriškių ir atleistų vergių. Jos valdė jį ir tada, kai jis tapo ciesorium. Anksčiau jis užsiėmė filosofijos ir istorijos studijomis. 49 metais įsakė žydams, dėl neramumų tarp jų, išsikraustyti iš Romos, bet pasitenkino tuo, kad neleido jiems daryti susirinkimų. Jo vardą žemino jo neištikima žmona Valerija Mesalina. Ji buvo nužudyta 48 metais (24 metų amžiuje). Jo antroji žmona buvo Agripina (jo seserėčia, Claudijaus duktė, kuri jau dusyk buvo ištekėjusi). Šita žmona (kaip Tacitas sako — be gėdos ir be garbės) dabar galingai valdė vietoj ciesoriaus. Jos sūnus L. Domitius Aenobarbus buvo ciesoriaus adoptuotas ir tapo vėliau ciesorium Neronu, nors Claudius turėjo savo sūnų. 54 metais Agripina liepė Claudijų nunuodyti.

5. *Nero Claudius Caesar Drusus Germanicus* (54 — 68) yra paskutinis iš Augusto ciesoriškos šeimos. Jis buvo linkęs dainuoti, gītara groti, mėgo vežimų lenktynes, bet kartu buvo ištvirtęs, žiaurus ir palinkęs į beprotybę. 55 metais liepė nužudyti Britaniką Claudijaus sūnų, 59 metais Popejos Sabinos (vėlesniojo ciesoriaus Otono žmonos) prašomas savo motiną Agripiną, 62 metais Burų, pretorijano prefektą, kurio vietą užėmė Tigellinas. Dabar pasitraukė į privatišką gyvenimą jo mokytojas Seneka. Nerono žmona Oktavija taip pat buvo atstumta ir nužudyta. Greit po to Neronas vedė Popeją, kuri mirė 65 metais. Prie Nerono Povilas atvyko į Romą, 61 metais buvo išklausytas ir po dviejų metų paleistas. 64 metų liepos mėnesį didelis gaisras, trukęs 9 dienas, sunaikino didelę Romos dalį. Minia Neroną kaltino padėgimu. Neronas, kad panaikintų įtarimą kaltino krikščionius. Tuo prasidėjo baisus krikščionių persekiojimas, per kurį žuvo daug krikščionių, tarp jų ir Petras su Povilu. Nepasitenkinimas

¹⁾ Caligula — batukas. Jis buvo kareivių taip pavadintas, kadangi kaip vaikas nešiodavo kariškus rūbus ir batukas.

Neronu vis didėjo. 65 metais buvo susektas sąmokslas prieš jį, ir svarbiausieji sąmokslininkai nužudyti. Ir Seneka, kaip įtariamasis, turėjo nusižudyti. 68 metų kovo mėnesį, kai kurios provincijos sukilo prieš Neroną. Pretoriai taip pat išsitarė prieš jį ir išrinko Galbą ciesoriumi. Neronas pasislėpė. Senatas pasmerkė jį plakant nužudyti. Išgirdęs apie tai, jis verkė ir šaukė kartodamas: „Toks menininkas turi žūti“. (Qualis artifex pereo) Pasiuntiniams artinantis, savo sekretoriaus padedamas, jis įsismeigė durklą į gerklę ir mirė 68 metų birželio 9 d., sulaukęs 31 metų amžiaus. Pasklido gandai, kad jis nemirė ir sugrįš dar vieną sykį (Apr. 13.³ 17.¹⁰ kaip Antikristas). Po Nerono mirties prasidėjo žydų karas.

Netrukus po Nerono mirties kilo pilietinis karas. Per vienus metus buvo trys ciesoriai vienas ko kito. Sausio 15 d. Otonas buvo išrinktas ciesoriumi ir *Galba* nužudytas. Balandžio mėnesį po vienos pralaimėtos kovos *Otonas* pats nusižudė. Jo įpėdinis *Vitelius* dar tais pačiais metais buvo nužudytas, kai *Vespasianas* buvo išrinktas ciesoriumi rytuose.

6. *Titus Flavius Vespasianus* (69—79) jau anksčiau pasižymėjo gausingais laimėjimais, kaip legijonų karo vadas ir kaip altruistiškas ir teisingas prokonsulas. Su juo prasideda Flavijų dinastija. Žydų karą, kurį jis pradėjo, jo sūnus *Titus* varė toliau. 21 metais abu triumfavo nugalėję žydus. *Vespasianas* buvo tikras Augusto įpėdinis ir romėnų imperijos atitaisytojas. Jis atitaisė discipliną, tvarką ir teisingumą. Buvo labai darbštus, doras ir saikus. Jis krikščionių nepersekiojo.

7. *Flavius Titus* (79—81), savo tėvo bendravaldis, po jo mirties tapo vieninteliu valdovu. Pasižymėjo didelėmis dvasios dovanomis. Buvo labai geras valdovas¹⁾. Krikščionims jo viešpatavimas buvo taikos laikas.

8. *Domitianus* (81—96), *Tito* brolis, dėl jo žiaurumų vadinamas antruoju *Neronu*²⁾. Jis labai troško garbės. Pagal jo įsakymą visi turėjo jį garbinti kaip Dievą. Jis vėl pradėjo persekioti krikščionis. Liepė nužudyti savo pusbrolių, buvusį konsulą *Titą Flavių Clemensą* ir ištremti jo žmoną *Flavią Domitillą*. Prieš jo mirtį krikščionių persekiojimas išsiplėtė ir provincijose. Jis įsakė atvesti pas save *Judo*, *Jėzaus* brolio, du įpėdiniu, kaip galimus pretendentes į *Dovydo* dinastijos sostą. Šitiems paaiškinus, kad *Jėzaus* karalystė nėra iš šio pasaulio, jis juos paleido. 96 metais jis buvo nužudytas.

¹⁾ Dieną, kurioj niekam nieko gero nepadarė, laikė prapuolusią. Nieko nenorėjo nubausti mirtimi.

²⁾ *Neroną* jis pranešė tuo, kad pats norėjo matyti visas pasmerktųjų kančias.

9. Marcus Cocceius *Nerva* (96—98) viešpatavo maloniai, teisingai ir išmintingai. Panaikino prieš krikščionis nukreiptus įstatymus ir uždraudė skundus dėl bedievybės. Rūpinosi neturingomis, daug vaikų turinčiomis šeimomis.

10. Marcus Ulpus *Nerva Trajanus* (98—117) Nerono adoptuotas sūnus laimėdamasis kovojo Dacijoj ir prie Tigro ir labiausiai išplėtė romėnų imperiją. Norėjo įvesti senąją tvarką ir senąją religiją, todėl liepė persekioti krikščionius. Daug krikščionių buvo nužudyta tik todėl, kad jie buvo krikščionys. Savo laiške C. Pliniui jis rašė, kad krikščionių nereikia ieškoti, bet tuos, apie kuriuos pranešta, reikia nubauti, jei jie nenori atsisakyti nuo tikėjimo; tuos, kurie su atgaila atsisako, reikia paleisti. Anonimiškų pranešimų nereikia klausyti. Prie Hadrianus buvo nužudytas Symeonas, Jeruzalės vyskupas, Jėzaus giminietis ir Ignacius, Antiochijos vyskupas.

11. Publius Aelius *Hadrianus* (117—138) mėgo mokslą, seną dorovę ir valstybės religiją. Jis įvedė ir įvairias orientališkas religijas, bet krikščionybei ir žydams buvo priešingas. Prie jo žydai, Barkochbos vedami, paskutinį kartą sukilo (131—135). Hadrianus nors skaitė krikščionių apologetų (Kvadrato, Aristido) raštus (apologija), bet vis dėlto varė krikščionių persekiojimą. Su juo baigiasi Naujojo Testamento gadynė.

Iš šito trumpo aprašymo matyti, kad romėnų imperija nuo pat pradžios buvo priešinga krikščionybei. Nuostabu dar ir tai, kad romėnų imperijoje visi kiti kultai buvo leidžiami, bet krikščionybė ne. To priežastis buvo krikščionybės ekskluzivizmas ir absoliutiškumas. Krikščionys nenorėjo dalyvauti pagonių kultuose ir nenorėjo garbinti ciesorių, bet garbino tik Dievą. Todėl jie buvo laikomi ateistais. Nuostabu, kad vis dėlto krikščionybė nugalėjo visas kitas religijas ir net pačią romėnų imperiją. Taip įvyko todėl, kad ji yra iš Dievo¹⁾.

5 §. Žydų tautos istorija Naujojo Testamento gadynėje.

Žydų žemė Palestina N. T. gadynėj buvo romėnų imperijos valdžioje.

Nuo Babilono nelaisvės ji beveik visai neturėjo nepriklausomybės. Anksčiau buvo persų žinioj, paskui Aleksandro Didžiojo

¹⁾ Gamalielis sakė: „Jei tas sumanymas ar veikimas iš žmonių, jis iširs, bet jei iš Dievo, jūs negalėsite jo išardyti“. Apd. 5.^{33,39}.

užimta, tapo Makedonijos dalimi¹). Po jo mirties pradžioje buvo Ptolemajų (Aigipto karalių), vėliau nuo 198 m. pr. Kr. Seleukidų (Syrijos karalių) rankose. Čia Syrai platino helenizmą ir dažnai įžeidinėdavo žydų religinius jausmus, labiausiai *Antiochus IV Epifanes*. Kilus ginčui dėl vyriausio kunigo vietos, Antiochus Epifanes atvyko į Palestiną 170 metais ir išplėšė iš Jeruzalės šventyklos indus, uždangą ir visas brangenybes. Po dvejų metų, 168 metais, jis liepė sugriauti Jeruzalės mūrus, daug piliečių nužudyti, šventyklą pašventinti Dzeusui, deginamų aukų altoriaus vietoj pastatyti jo altorių²). Mirties bausme uždraudė pildyti žydų įstatymo reikalavimus: apiapiaustymą, šeštadienio laikymą, valgių rinkimą, visai panaikino žydų kultą, visur liepė pastatyti pagoniškus altorius ir įsakė valdininkams versti žydus, kad aukotų ant tų altorių. Rodėsi, kad žydų religija ir jų tautybė galutinai panaikinta.

Bet provincijoje, kur pamaldumas buvo didesnis, ten žydai greit sukilo. Modine (netoli nuo Jeruzalės, tarp Lydos ir Emaus) *Matatias* Hasmono ainis ir kunigas iš Jojaribo šeimos nužudė tą, kuris norėjo padaryti pirmą pagonišką auką, taip pat ir karaliaus pasiuntinį, surinko sau nepatenkintų žydų grupę ir pradėjo kovą prieš syrus (baudė neištikimus žydus, apiapiaustė neapiapiaustytus vaikus ir griovė Antiocho altorius). Pradžioje, laikydamasis įstatymo nenorėjo kovoti šeštadienį, bet vėliau kovojo dėl Dievo įstatymo ir šeštadienį. Po Matatijo mirties jo penki sūnūs³) toliau varė kovą.

Pirmas karo vadas buvo *Judas Makkabajos*⁴). Jis nugalėjo syrus, užėmė Jeruzalę, liepė iš naujo pašventinti bažnyčią (165 metų kislevo=gruodžio 25 dieną,⁵) ir iškovojo žydams religinę laisvę. Su kalaviju rankoj vertė neištikimus žydus grįžti prie įstatymo. Jis mirė kovoj 161 metais.

Kovą varė jo jauniausias brolis *Jonatanas*, kuris priėmė vyriausio kunigo titulą. Jis buvo syrų nužudytas 142 m.

Jo brolį *Simoną* (142—135) syrai ir žydai pripažino kunigaikščiu. Tauta jį patvirtino kunigaikščiu ir vyriausiu kunigu tol, kol ateis tikras pranašas. (Tuo prasidėjo hasmonejų dinastija, kuri užėmė vyriausio kunigo vietą 153—35 m. pr. Kr.). Simonas leido pirmą kartą kalti žydiškus pinigus. Jis buvo savo žento nužudytas 135 metais.

¹) Helenizmas buvo įvestas ir į Palestiną, kuri gulėjo tarp dviejų helenizmo centrų: Aleksandrijos ir Antiochijos. Aleksandrijoje buvo išverstas Senasis Testamentas į graikų kalbą (LXX), nes žydai ten jau hebraiškai nesuprato. Taip ir graikai ir indogermanai galėjo skaityti šitą knygą ir naudotis jos kultūra.

²) „Sunaikinimo nuobodas“ Dan. 927, Mk. 13.14.

³) Jonas, Simonas, Judas, Eleazaras ir Jonatanas.

⁴) Makkaba hebraiškas žodis = plaktukas. Tokiu įrankiu užmušė Jaelis Sisera, Jud. 4.21., vėliau visa giminė buvo taip pavadinta.

⁵) Tą pačią dieną prieš 3 metus bažnyčia buvo išniekinta,

Jo sūnus ir įpėdinis *Jonas Hyrkanas I* (135—105) užėmė Idumėją, privertė idumiečius apsipiaustyti ir priimti žydų įstatymą. Ant Garizimo kalno sugriovė samaritonų bažnyčią. Karo išlaidoms padengti išplėšė Dovydo kapą. (Juo prasideda Makabejų puolimas, dekademija). Jo laikais atsiskyrė sadukiejai ir pariziejai. Jis buvo sadukiejų šalininkas ir persekiojo pariziejus, todėl šitie pasidarė jo priešai¹⁾.

Jo sūnus *Aristobulas I* (104—103) priėmė karaliaus titulą. Jis savo motiną, kuri turėjo jo vietoj viešpatauti, badu numarino kalėjime, liepė savo 3 brolius įmesti į kalėjimą ir ketvirtąjį nužudyti; ituriečius privertė apsipiaustyti ir priimti žydų įstatymą.

Aleksandras Janejus (103—76), jo vyriausiasis brolis, vedė jo našlę Salomę Aleksandrą ir tapo jo įpėdiniu. Jis daug kariavo²⁾ ir todėl buvo visos tautos nekenčiamas. Stovėdamas vieną sykį šėtrų šventėj prie altoriaus ir norėdamas aukoti, buvo visos tautos išjuoktas ir citrinomis apmėtytas. Iš keršto jis liepė 6000 žydų nužudyti. Vėliau patys žydai pariziejų vedami sukilo prieš jį ir jam reikėjo 6 metus kovoti, kol sukilimą numalšino. Per puotą sėdėdamas tarp paleistuvių žiūrėjo kaip buvo kryžiuojama 800 pariziejų su jų žmonomis ir vaikais. Mirdamas patarė savo žmonai susitaikinti su pariziejais.

Aleksandra (76—67), kaip karalienė, buvo pariziejams labai palanki. Jie tai išnaudojo savo priešams sadukiejams atsikeršyti. Aleksandros vyresniam (taikingam) sūnui Hyrkanui II tapus vyr. kunigu, jaunesnis (karingas) sūnus Aristobulas II atsistojo opozicijos priešakyje ir pradėjo kovą prieš savo brolių. Aleksandra mirė civilinio karo pradžioje³⁾. Į dviejų brolių kovą įsikišo sveltimšaliai. Antipateris, kurio tėvas buvo Aleksandrui ir Aleksandrai valdant Idumėjos gubernatorius, patarė Hyrkanui, kad bėgtų pas Nabatejų karalių. Šitas nugalėjo Aristobulą ir paėmė Jeruzalę. Aristobulas kreipėsi į Pompejų, kuris tuomet buvo Syrijoje, bet ir Hyrkanas ir tautos atstovai kreipėsi į Pompejų Damaske 63 metais. Pompejus atvyko į Judeją ir paėmė Jeruzalę. (Žydai subatos dieną nekovojo). Užėmė jos šventyklą ir įėjo į šventų šventovę. Hyrkanas buvo paskirtas vyr. kunigu ir etnarku, Aristobulas gi 61 metais su savo jaunesniu sūnum Antigonu⁴⁾ ir 2 dukterimis triumfališkai buvo nugabentas į Romą. Judeja pateko į Romos priklausomybę (turėjo mokėti mokesčius). Tada daug miestų jūros pakrantėj ir Transjordane, kaip laisvieji miestai, buvo priskirti prie Syrijos. Tuo ir pasibaigė žydų tautos nepriklausomybė.

¹⁾ Tvirtino, kad kunigaikštis, kuris nėra kilęs iš Arono giminės, negali būti vyriausias kunigas.

²⁾ Būdamas vyriausias kunigas.

³⁾ Po jos visi makabiečiai mirė nenaturalia mirtimi.

⁴⁾ Vyresnis sūnus Aleksandras pabėgo.

Aristobului ir jo sūnui pavyko pasprukti iš Romos ir varyti toliau kovą prieš Hyrkaną. Aristobulas buvo vėl suimtas ir nugalėtas į Romą. Romėnai pagelbėjo Hyrkanui. Kilus civiliniam karui tarp Pompejaus ir Cezario 49 metais, Cezaris paleido Aristobulą, kad grįžtų į Palestiną, bet greit jis buvo Pompejaus žmonių Romoj nužudytas ir jo sūnus Aleksandras kirviu nugalabytas Antiochijoje. 48 metais Pompejus buvo nugalėtas ir Aigipte nužudytas. Cezaris, atėjęs į Aigiptą, atsidūrė sunkioj padėtyj. Hyrkanas nusiuntė jam į pagalbą Antipatrį ir jo pavyzdžiu pasekė kiti. Todėl Cezaris patvirtino jį vyr. kunigu ir etnarku su paveldėjimo teise ir davė žydams visokių privilegijų¹⁾. Antipateris paskirtas Judejos prokuratorium („epitropos“, nepriklausomai nuo Hyrkano). Cezaris leido vėl atstatyti Jeruzalės mūrus, kuriuos Pompejus buvo sugriovęs.

Po Cezario mirties Antipateris stengėsi savo valdžią dar labiau sustiprinti. Jis išsirūpino, kad vienas iš jo sūnų, Fazaelis, būtų Jeruzalės ir antrasis sūnus, Herodas, Galilejos gubernatoriais. Herodas tapo ir romėnų kariuomenės vadu Coelosyrijoj. Antipateris buvo nužudytas 43 metais (puotoj pas Hyrkaną; Malichus, vienas iš Hyrkano žmonių, įpylė jam į vyną nuodų. Herodas liepė jį nužudyti). Po kovos pas Pilypus Antonijus patvirtino Fazaelį ir Herodą Judejos tetrarkais Hyrkano nenaudai. Aristobulo II sūnus Antigonas, paskutinis hasmonejų pradėjo kovą prieš juos. Į šitą kovą įsikišo ir partai. Jie suėmė iš vienos pusės Hyrkaną, iš kitos pusės Fazaelį, kuris pats nusižudė²⁾. Hyrkanui buvo nupiautos ausys³⁾, kad jis nebebūtų tinkamas į vyr. kunigus. Antigonas tapo karalium ir vyr. kunigu. Herodas pabėgo į Romą 40 metais.

Romoj *Herodas* buvo Antonijaus ir Oktaviano paskirtas Judejos karaliumi. Atėjęs į Judeją, nugalėjo Antigoną ir liepė jį kirviu nukirsdinti 37 metais (kaip jo brolių Aleksandrą 49 m.). Jis jau anksčiau vedė Aleksandro dukterį Mariammę, Aristobulo II ir Hyrkano II anūkę. Taip jis norėjo sau užtikrinti teisę į sostą. Be to, liepė išžudyti Hasmonėjų šeimą, pirmiausia daugiau kaip 70 metų amžiaus Hyrkaną (30 metais), paskui savo žmoną Mariammę (29 metais) ir jos motiną Aleksandrą (28 metais), vėliau ir savo du sūnus nuo Mariammes: Aleksandrą ir Aristobulą (8 m.)⁴⁾. Jį charakterizuoja ir vaikų išžudymas Betliejuje (Mat.

1) Atleidimas nuo mokesčių.

2) Susidaužė sau galvą kalėjime.

3) Antigono įsakymu.

4) 24 metais jis vedė kitą Mariammę, kunigo Simono dukterį, priėmė vėl savo pirmąją žmoną Doris, kurią jis dėl gražios Mariammes buvo atstūmęs, ir dabar ją vėl priėmė dėl jos sūnaus Antipaterio; be to, jis turėjo dar 7 žmonas, tarp jų samarietę Maltakę, su kuria jis turėjo du sūnus Herodą Antipą ir Archelajų, ir Kleopatrą iš Jeruzalės, su kuria turėjo taip pat du sūnus: Herodą ir Pilypą.

2.16-18). Savo viešpatavimo pradžioj liepė nužudyti beveik visą saducejų susirinkimą (45 asmens), vėliau ir daugelį pariziejų.

Jo viešpatavimo laikais Palestina turėjo didžiausią teritoriją.

Augustas grąžino jam daugelį kraštų, kurie anksčiau buvo nuo Palestinos atskirti. Herodas stengėsi visur įvesti helenistų kultūrą. Jeruzalėj įsteigė parką, teatrą, amfiteatrą, hipodromą, įvedė olimpiadas (kas 4 metus), pasistatė sau rūmus helenų stilių, atnaujino hasmonejų rūmus ir pavadino jį Antonija. Sustiprino daug kitų pilių¹⁾. Augustui pagerbti pastatė tris šventyklas: Samarijoj (Sebaste), Cezarijoj ir Panease. Visuose miestuose rėmė kultūrą ir meną. Kad patenkintų žydus, liepė perstatyti bažnyčią. Bet žydai su nepasitikėjimu žiūrėjo į jį. Veltui stengėsi jis saugoti jų religinius jausmus, teikti jiems pagalbos, ant pinigų nekalė savo paveikslo, tik ant bažnyčios prieangio buvo auksinis erelis. Prieš jo mirtį žydai šitą ženklą sudaužė, bet už tai užmokėjo savųjų gyvybėmis. Užsieniuose įgijo žydų pagarbos per aukas graikų miestams ir bažnyčioms. Bet jo tauta dar labiau nepasitikėjo juo. Jis nesuprato savo tautos, o tauta jo, ir todėl jis buvo nemylimas. Jis mirė 4 metais pr. Kr.²⁾. Vos keletą dienų prieš savo mirtį liepė dar dėl įtarimo nužudyti savo vyriausią sūnų Antipaterį. Trumpai prieš Herodo mirtį gimė Jėzus Kristus. (Mat. 2).

Pagal Herodo testamentą Palestina buvo padalinta tarp 3 jo sūnų: Arkelajaus, Herodo Antipo ir Pilypo. Nors žydai prieš tai ir protestavo, cėsorius patvirtino jo testamentą. Arkelajui buvo paskirta Judeja, Samarija ir Idumeja su etnarko titulu³⁾, Herodas Antipas gavo Galileją ir Pereją kaip tetrarkas, Pilypas taip pat kaip tetrarkas — Bataneją, Trachonitį ir Auranitį. Herodo sesuo Salomė († 20 m. po Kr.) gavo pinigų ir 3 miestus.

Žydai ne tik protestavo, bet ir viešai sukilo visame krašte prieš Herodo šeimą, bet buvo romėnų nugalėti.

Pilypas (4 m. pr. Kr. — 34 po Kr.) viešpatavo ramiai savo krašte, apgyventame žydų ir pagonų. Jo buveinė buvo Paneas, pagražinta jau Herodo; jis šitą miestą perstatė ir pavadino Pilypo Kesarija (Caesarea Philippi Mk. 8.27). Jo žmona buvo Salomė Herodiados (antrosios Antipo žmonos) duktė. Vaikų neturėjo. Po jo mirties kraštas buvo priskirtas Syrijai (34 metais) ir vėliau (37 m.) Kaligulos dovanotas Herodo ainiui Agripai, Herodiados broliui, su karaliaus titulu.

Herodas Antipās (4 pr. — 40 po Kr.) įkūrė daug miestų pirmiausia Tiberiją, — savo buveinę, Genezareto ežero šiau-

¹⁾ Tarp Jeruzalės ir Cezarijos Antipatrį.

²⁾ Mūsų dabartinis metų apskaičiavimas netikras, paeina iš vėlesnių amžių; reikėtų skaičiuoti 4 arba 5 metus daugiau.

³⁾ Negavo karaliaus titulo, kaip tai norėjo Herodas.

rinėj pakrantėj. Ten buvo ir svarbi sinagoga, vėliau rabinų mokslo centras. Jis minimas ir Naujajame Testamente Jono Krikštytojo ir Jėzaus istorijoj. Antipas buvo vedęs arabų karaliaus Areto IV dukterį. Bet kada ji pastebėjo, kad H. Antipas turi santykių su Herodiada, jo brolio Herodo¹⁾ žmona²⁾, tai pabėgo nuo jo. Tuomet H. Antipas vedė Herodiadą. Dėl to kilo karas tarp Antipo ir Areto, kurį Antipas pralaimėjo (36 m.). Jonas Krikštytojas barė jį dėl tų įstatymui priešingų vedybų³⁾. (Mk. 6.14-30, Mat. 14.1-12, Lk. 3.19.20). Antipas liepė jį todėl įmesti į Machero kalėjimą ir vėliau nukirsdinti dėl Salomės, Herodiados dukters, kuri gražiai šoko jo akivaizdoje.

Jėzus buvo išauklėtas ir veikė daugiausia H. Antipo krašte. H. Antipas išgirdęs apie jį manė, kad tai Jonas Krikštytojas prisikėlęs iš mirusiųjų (Mk. 6. 14—16. Mat. 14.1.2. Gal būt, sąžinė jį kankino). Vėliau norėjo jį nusikratyti (Lk. 13.31—33). Jėzus, tai patyręs, pavadino jį lape⁴⁾. Jis susitiko su Jėzumi Jeruzalėj per Jėzaus procesą, nes jis atsitiktinai buvo Jeruzalėj (Lk. 23.7.). Pilotas, matydamas Jėzaus nekaltybę, nusiuntė jį pas Herodą Antipą, nes nenorėjo imtis atsakomybės už jo mirtį (Lk. 23.14.). Į H. Antipo klausimus Jėzus nieko neatsakė, todėl H. Antipas išniekino jį ir nusiuntė atgal pas Pilotą (Lk. 23, 6—12)⁵⁾.

H. Antipo žmona Herodiada negalėjo pakęsti, kad jos brolis Agripa I karalius. Ji ragino savo vyrą, jog važiuotų su ja į Romą ir melstų Caiigulą, kad suteiktų karaliaus titulą. Bet šio titulo jis negavo; atvirksčiai; Agripas apkaltintas buvo ištremtas į Lugduną Galijoje, kur jis mirė 40 metais, ir jo kraštą gavo Agripa.

Arkelajus viešpatavo trumpą laiką (4 pr. Kr. — 6 po Kr.). Jis buvo labai žiaurus. Jo laikais grįžo Jėzus iš Aigipto (Mat. 2.22.). Kaip jo tėvas, taip ir jis pašalindavo vyr. kunigus (kurie turėjo pasilikti iki gyvos galvos). Jis atstūmė savo žmoną ir vedė savo mirusiojo brolio Aleksandro našlę Glaphyrą, kuri turėjo vaikų ir buvo jau išteklėjusi už Mauretanijos karaliaus Jubos. Tai prieštaravo žydų įstatymams. Dėl to ir dėl jo žiaurumo žydų ir samaritonų deputacija apskundė jį Romoj ir Augustas liepė jį ištremti į Galijos Vienną (6 m. po Kr.).

Judeja ir Samarija buvo prijungta prie Syrijos su atskiru ciesoriaus prokonsulu. (Lk. 31),⁶⁾ kuriam, jei buvo reikalinga, Syrijos legatas teikė pagalbos. Žydai buvo priešingi romėnų

1) Kleopatros sūnaus, kuris neviešpatavo.

2) Aristabulo, jo brolio duktė.

3) Sinoptikai neteisingai sako, kad Herodiada buvo Pilypo žmona; jo žmona buvo jos duktė Salomė.

4) „Eikite ir sakykite tai lapei“...

5) Gimdamas Jėzus turėjo priešininį tėvą, o mirdamas sūnų.

6) Graikiškai hegemon, epitropos. eparchos.

valdžiai¹⁾). Pirmasis prokuratorius buvo Caponius (6—9 m.). Jo viešpatavimo pradžioj atvyko į Judeją Syrijos valdovas²⁾ P. Sulpicius Quirinus, kad pravesių surašinėimą naujame krašte³⁾. Žydai prieš šitą surašinėimą sukilo. Jų vadas buvo Judas Galilietis (Apd. 5.²⁷), Hyskijo sūnus iš Gamalos (Perejoj), kuris jau po Herodo mirties kovojo Galilejoj prieš romėnus. Jis su parizieju Sadduku įkūrė zelotų, šovinistų partiją (vėliau Sikarijai), ir pradėjo šventąjį karą dėl Mesijo karalystės prieš romėnų valdžią. Pripažino tik Dievą savo Viešpačiu ir Karaliu. Judas „žuvo, ir visi, kurie jam pritarė išsisklaidė“ (Apd. 5.³⁷). Judo sūnus ir giminiečiai toliau kovojo prieš romėnus. Ir Jėzus turėjo vieną mokinį iš zelotų tarpo, „Simoną, vadinamą uoluoju“ (zelotes, Lk. 6.¹⁵, Apd. 1.¹³).

4. Prokuratorius⁴⁾ Valerijus Gratus (15—26) pašalino vyr. kunigą Anną arba Ananų ir tris kitus ir paskyrė vyr. kunigu Kajafą (18 m.), Anno žentą.

5. Iš prokuratorių geriausiai pažįstamas Jėzaus teisėjas *Pontius Pilatus* (26—36). Jam viešpatauti buvo labai sunku, nes reikėjo patenkinti ir savo valdovą ir žydus. Jis viešpatavo labai žiauriai. Įvedimas ciesoriaus paveikslų labai erzino žydus. Kartą jis liepė daugelį galiliečių su jų aukos gyvuliais paskersti (Lk. 13.¹). Barabo vedami kai kurie žydai sukilo prieš jį (Mk. 15.⁷). Jis išplėšė ir bažnyčios brangenybes, ir už jas įvedė vandentekį Jeruzalėj. Jėga nuramino žydų sukilėlius. Gal būt, ir Romoje neturėjo gero vardo, bijojo skundų pas ciesorių (Jon. 19.¹²). Apie Jėzaus karalystę neturėjo supratimo (Jon. 18.³⁶); būdamas skeptikas, jokios tiesos nepripažino (Jon. 18.³⁸), bet kaip jo žmona, gal būt, ir jis nebuvo apsaugotas nuo prietarų. Jėzaus byloj buvo įsitikinęs, kad Jėzus nekaltas (Mk. 15.¹⁰. Mat. 27.^{18,19}. Lk. 23.⁴. Jon. 19.^{4,6}), bet neturėjo tiek drąsos ir vyriškumo, kad jį paleistų, tik simboliškai parodė, kad neima atsakomybės dėl juridinio nužudymo (Justizmord Mat. 27.^{29,25}). Ko jis bijojo, tai ir įvyko. Kai jis liepė nužudyti daugelį samaritonų, Syrijos legatas Vitellius jį pašalino nuo vietos ir nusiuntė į teismą Romoj⁵⁾. Vitellius pašalino ir vyr. kunigą Kajafą.

Caligulos viešpatavimas buvo žydams labai sunkus. Jis liepė pirmiausia Aleksandrijoj, paskui ir Palestinoj žydų sinagogose pastatyti savo paminklus. Jamnijoje žydai sudaužė ciesoriaus statulą. Todėl jis liepė savo paminklą pastatyti Jeruzalės

1) Hierarkija prieš imperiją, kaip vėliau popiežystė prieš ciesorystę.

2) Nuo 6 m. jau antrą kartą.

3) Pagal Luką 2.1. tai įvyko Jėzaus gimimo laiku.

4) 2. Buvo Marcus Ambibulus ir 3. Annius Rufus.

5) Po jo prokonsulu buvo Marullus du syk. Taip iš viso Judejoj buvo 7 prokonsulai.

bažnyčioj, bet tai neįvyko¹⁾. — Claudius priskyrė Samariją ir Judeją Herodui Agripai I (41 m.). Taip perėjo Palestinos valdžia dar kartą į vieno valdovo rankas (iš Herodo giminės), ir žydai dar 3 metus galėjo laisvai gyventi (41—44 m.).

Herodas Agripa (41—44) buvo išauklėtas Romoj. Vėliau gyveno pas savo dėdę Antipą, paskui pas Syrijos valdovą ir vėl Romoj. Caligula davė jam (34 m.) Pilypo ir Lyzanijaus tetrarkiją (Abilėnė). Į savo kraštą atvyko tik 38 metais ir po vienu metų vėl sugrižo į Romą. Caligula davė jam ir Antipo kraštą (40 m.). O Claudius dar ir Judeją su Samarija. Žydų akivaizdoje labai uoliai saugojo žydų įstatymus, kasdien liepė aukoti, pats atnešdavo pirmuosius vaisius pntinėj ant savo pečių į bažnyčią, 41 metais (subatos metai) šetrų šventėj jis pats perskaitė Deuteronomiją bažnyčios prieškiemy²⁾. Nenorėdamas erzinti žydų, neleido gaminti pinigų su atvaizdais, bet tik tokius, kurie buvo skiriami Jeruzalei, kiti buvo su ciesoriaus arba jo atvaizdais³⁾. Panašiai kaip ciesoriai, leido save garbinti kaip Dievą (Apd. 12.^{23,24}. „Tai Dievo balsas, ne žmogaus“). Agripas žydiškumas buvo tik paviršutinis. Tarp graikų jis buvo graikas, helenistų kultūros mėgėjas (teatro, gladiatorių kovos ir k.). Todėl žydai jo nemėgo, nors jis ir buvo priešingas naujai krikščionių bendruomenei, liepė kalaviju nukirsdinti Jokubą, Jono Zebedejaus brolių (Apd.12.¹), ir Petrą įmesti į kalėjimą (Apd. 12.³), iš kur jis buvo paleistas. Agripa mirė netikėtai, eidamas teisėjo pareigas. Žmonės laikė jo mirtį kaip Dievo bausmę dėl jo piktažodžiavimo (Apd. 12.²¹⁻²³, Joz. Antiq. 19.^{343,350}). Po jo mirties visas kraštas buvo atiduotas vienam prokuratoriui, bet šventyklos vyr. priežiūra ir vyr. kunigų paskyrimas teko Chalkiso (po Libanonu) karaliui Herodui (nuo 41 metų), Agripos broliui. Jo antroji žmona buvo Berenikė, jo seserėčia—H. Agripos I duktė.

Po Herodo mirties Chalkiso valdžią paveldėjo Berenikos brolis, H. Agripos I sūnus, *Agripa* II (48 m.). Vietoj Chalkiso vėliau (53 m.) jis gavo pirmesnius savo tėvo kraštus: Trachonitį, Auranitį ir Bataneją. Neronas vėliau pridėjo jam dar Galilejos ir Perejos dalį. Jo buveinė buvo Pilypo Kesareja, jo pavadinta Neroniada. Jis turėjo ir Jeruzalės priežiūros teisę. Žydų kare ji pasiliko ištikimas romėnams, taigiėjo prieš savo tautą. Todėl Vespasianas apdovanojo jį nauju kraštu šiaurėje.

Kaip Festo prokuratoriaus svečias su Berenike dalyvavo Povilo tardyme Kezarejoj. Povilo kalba padarė jam labai didelį įspūdį, kad jis beveik krikščioniu tapo. Kaip Festus, taip ir jis pripažino Povilo nekaltumą (Apd. 25—26).

1) Caligula todėl liepė Syrijos valdovui Petronijui nusižudyti, bet naujiena apie Caligulos mirtį atėjo anksčiau, negu jo laiškas.

2) Ir verkėl ir neatsisėdol

3) Jis buvo pirmasis žydas, kuris liepė kalti pinigus su savo paveikslu.

Berenikė (jo sesuo) po Herodo iš Chalkiso mirties gyveno pas jį (kaip žmona). Kad uždarytų žmonių burną, Agripa ją išleido už Kilikijos karaliaus Polemono ¹⁾. Bet ji vėl sugrižo pas savo brolių. Vėliau įsimylėjo ją ciesoriaus sūnus, Titus, su kuriuo ji važiavo į Romą. Bet (Vespasiano ir minios noru) jis turėjo skirtis nuo jos ²⁾. Agripa II mirė I amžiaus pabaigoj. Po jo mirties iš Herodo šeimos jau daugiau nė vienas nebeviešpatavo Palestinoj.

Herodo Agripas I krašte, t. y., visoj Palestinoj po jo mirties viešpatavo prokuratoriai (išskyrus Agripas II kraštą). Iki žydų karo Palestinoj buvo 7 prokuratoriai (kaip nuo Arkelajaus iki Her. Agripas I Judejoj). Visa provincija buvo pavadinta Judeja. Palestinos pavedimas prokuratoriams reiškė žydų žiauraus karo tragedijos pradžią. Žydai pradėjo nerimauti. Pirmasis prokuratorius *Cuspius Fadus* išsklaidė Mesijo Theudo vedamą gaują, kuri norėjo atvaduoti kraštą (Apd. 5.³⁶) 45 metais.— Antrasis prokuratorius *Tiberius Aleksandras*, žydas iš Aleksandrijos, liepė nužudyti Judo zeloto iš Galilejos du sūnus: Jokūbą ir Simoną. Jo laiku (46—47 m.) Palestinoj buvo badas, ir dėl tos priežasties krikščionys susijungė į vieną broliją (Apd. 11.²⁸⁻³⁰).

Trečiasis prokuratorius buvo *Ventidius Cumanus* (48 — 52). Jo laikais kilo neramumai Jeruzalėj, kur vienas kareivis išniekino šventyklą, ir Samarijoj, kur samaritonai nužudė žydų maldininkus iš Galilejos. Žydai jiems atkeršijo. Cumanus neteisingai nubaudė žydus. Į neramumus turėjo įsikišti ir Syrijos legatas (*Ammidius Quadratus*), kuris vienos ir kitos pusės kaltininkus liepė nužudyti, Cumaną, vyr. kunigą Annanių ir daugelį kitų nusiuntė į Romą kaip įkaitus. *Claudius*, Agripas II patartas, nubaudė samaritonus ir Cumaną ištrėmė (52 m.).

Cumano vietą užėmė *Antonius Felix* (52 — 60 m.) ciesoriaus atleistinis (libertinas) ir ciesoriaus visagalio bičiulio *Pallaso* brolis. Neramumo laikais, jis jau 50 m. atvyko į Judeją kaip prokuratorius ir čia buvo jam pavesta Judeja, Samarija, 52 m. ir Galileja. Jis buvo ciesoriaus giminėtis ³⁾. Palestinoj jis vedė *Drusillą* (Agripas I dukterį, karaliaus Azizo žmoną, Apd. 24.²⁴.) Jis viešpatavo labai žiauriai. Tada susiorganizavo sikariai (Apd. 21.³⁸). ⁴⁾ *Feliksas* išsklaidė vieną tokią gaują (4000 žmonių), kuri buvo vieno žydo iš Aigipto vedama. Bet durklininkai ir toliau teroristiškai kovojo, prisidengdami mesiastiniu tikėjimu. ⁵⁾

¹⁾ Kuris turėjo apsipiaustyti.

²⁾ Romėnai nenorėjo žydės ciesorienės; po Vespasiano mirties, kai ji sugrižo į Romą, Titus jos jau nepažino. Jos sesuo *Drusilla* ištekojo pirmiau už karaliaus Azizo iš Ėmosos, paskui atsiskyrė nuo jo ir ištekojo už prokuratoriaus *Felikso*. Antroji sesuo *Mariamme* irgi paliko savo pirmąjį vyrą ir ištekojo už *Demetrio* turtingo pirklio *Aleksandrijoj*.

³⁾ Jo žmona buvo *Claudijaus* seserietė.

⁴⁾ Graikiškai sikarioi — durklininkai.

⁵⁾ Ž. Mk. 13.²². Mat. 24.²⁴ netikri mesijai.

Jie nužudė ir vyr. kunigą Jonataną. Jeruzalėj kilo kova tarp vyr. kunigo ir kitų kunigų dėl dešimtinių. Kezarijoj vėl kilo ginčai tarp žydų, (kurie buvo turtingi) ir nežydų dėl romėnų pilietybės teisės. Feliksas įteikė bylą ciesoriui Neronui, kuris nusprendė žydų nenaudai (nedavė jiems pilietybės teisės).

Felikso laikais Povilas pateko į Kezarijos kalėjimą (Apd. 23 — 24). Feliksas dažnai su juo kalbėdavosi, bijojo paskutinio teismo, norėjo gauti nuo Povilo pinigų (Apd. 24.²⁶), todėl jį laikė 2 metus kalėjime. 60 metais buvo atšauktas. Jo vietą užėmė

5. *Porcius Festus* (60 — 62). Jis greit atnaujino Povilo procesą ir, jo prašomas, nusiuntė jį į Romą pas ciesorių. Tardyme dalyvavo ir Agripa II su Berenike (Apd. 25 — 26). Jis taip pat turėjo kovoti prieš vieną netikrą mesiją. Mirė Palestinoj 62 metais.

Prieš naujojo prokuratoriaus atvykimą vyr. kunigas liepė nužudyti Jėzaus brolių Jokūbą be valdžios sutikimo. Festaus įpėdinis buvo

6. *Albinus* (62 — 64). Neramumai didėjo, prasidėjo anarchija ir kova visų prieš visus, tarp vyr. kunigų ir kunigų bei patriotų. Albinus atšauktas prieš savo išvykimą atidarė visus kalėjimus ir išleido plėšikus ir piktadarius. Po jo atėjo

7. *Gessius Florus* (64 — 66), blogiausias ir žiauriausias iš visų, plėšikų globėjas. Jo viešpatavimo 2 metais kilo žydų karas, kuriame tragiškai pasibaigė žydų imperijos, tautos, miesto ir bažnyčios 1000 metų augimas.

Žydų karas (66 — 73).

Neramumai prasidėjo pirmiau Kezarijoj, paskui Jeruzalėj. Kezarijoj žydai išeidami iš sinagogos buvo išjuokti. Jie kreipėsi į prokuratorių G. Florų Samarijoj, bet jis liepė įmesti jų atstovus į kalėjimą. Vėliau jis išplėšė šventyklos turtą (17 talentų). Todėl žydai, kad jį išjuoktų, rinko dovanas „vargšui nelaimingam Florui“. Minia sukilo. Florus atėjo su kariuomene ir leido jai apiplėšti miestą ir daugelį iš žydų kilmės riterių nukryžiuoti. Žydai sutvirtino savo poziciją apie bažnyčią. Florus paliko ten vieną kohortą ir išvyko. Agripa II norėjo minią nuraminti, bet minia jį išvarė (nes jis nieko nedarė prieš Florą).

Sustabdę aukas už ciesorių, žydai paskelbė karą romėnų imperijai ir šaukė visą tautą į šventąjį karą. Žydai pamatė, kad Agripa II yra priešų pusėj, sudegino jo ir vyr. kunigo Ananio rūmus, nes jis juos ragino taikai. Sukilėliai paėmė visą Jeruzalę į savo rankas. Sukilimas išsiplėtė visame krašte, kur žydai tai laimėdavo, tai vėl pralaimėdavo. Neramumų

buvo ir už Palestinos. (Kur žydai sudarė mažumą, ten buvo mušami, kur sudarė daugumą, — mušė kitus).

Prieš žydus su romėnų kariuomene atėjo Syrijos legatas Cestius Gallus. Su dideliais nuostoliais jis atvyko iki Jeruzalės. Bet žydų sumuštas turėjo atsitraukti. Žydai jį (su džiaugsmu) persekiojo ir atėmė iš jo daug karo medžiagos.

Neronas dabar, 67 metais, nusiuntė prieš žydus T. Flavią Vespasianą ir jo sūnų Titą su 60.000 kariuomenės. Iš Ptolemajo jie žengė į krašto vidurį. Pradžioj jie užėmė Galileją, kur prieš juos kovojo Juozas Flavius (vėliau istorikas). Jis greit pasidavė ir perėjo į romėnų pusę. Jo kariuomenė išbėgiojo, vos tik pamačius romėnus. Sunkiau buvo užimti kai kurias pilis (Jotapata, Tiberias, Torichee, Gamala, Gišala, kurios vadas Jonas pabėgo į Jeruzalę ir ten tapo žydų vadu). Samarija taip pat buvo greit užimta. Žiemą Vespasianas su savo kariuomene pasilsėjo. 68 metų pavasarį jis užėmė Pereją, jūros pakrantę, Idumeją ir prisiartinio prie Jeruzalės. Jeruzalę tą rimtą valandą viešpatavo didžiausia nesantaika (civilinis karas, aristokratai nužudyti, krikščionys bėgo į Pella, Mat. 24.20). Vieni (zelotai, ekstremistai) nenorėjo pasiduoti; jų vadas buvo Jonas iš Gišalos; kiti norėjo taikos, tarp jų ir Zakarias, Barakijo sūnus; minia jį užmušė šventykloj¹). Vadovybė buvo įvairiose rankose.

Tada mirė Neronas, ir Vespasianas sustabdė karą. (Be ciesoriaus sutikimo nenorėjo kovoti). Galbai ir Otonui mirus, jis vėl užpuolė Jeruzalę 69 m. birželio mėnesį, bet liepos mėnesį jau išvyko iš Palestinos, nes buvo išrinktas cесorium (pirmiausia nuo legijonų Aleksandrijoj). Karo vadovybę jis atidavė savo sūnui Titui. Šitas užpuolė Jeruzalę iš šiaurės 70 metais pavasarį. (Miesto vadovybė buvo Jono iš Gišalos, Simano Gjero sūnaus ir Eleazaro rankose). Pirmiausia jis užėmė Bezethą. Miesto užpuolimai truko nuo gegužės iki rugsėjo mėnesio. Kas galėjo, bėgo iš miesto, gal būt, ir krikščionys, kurie ten dar pasiliko (Lk. 21.20,22). Liepos mėnesį buvo užimta Antonija, paskui, rugpiūčio mėnesį sudeginta šventykla. Rugsėjo mėnesį užimtas ir aukštesnis miestas (Oberstadt). Iš viso miesto pasiliko tik griuvėsiai. Visi gyventojai buvo nužudyti arba paversti vergais.

Tuo žydų sukilimas buvo numalšintas. 71 metų pavasarį Titas triumfališkai įžengė į Romą (su bažnyčios indais). Tam paminėti Romoj Domitiano laikais buvo pastatyta Tito triumfo arka. Bet Tito karo vadai dar trejus metus kovojo (iki 73 metų), kol užėmė tris tvirtoves Mirusiųjų jūrų pakrantėj: Herodejoną,

¹) Kai kurie istorikai mano, kad šitas Zakarijas yra minimas evangelijose Mat. 23.³⁵, Lk. 11.^{51.}, bet Jėzus kalba apie kitą Zakariją, kuris minimas II Par. 24.^{20,21}, bet šitas buvo Jojado sūnus ir ne Barakijo, kaip klaidingai pasakyta, tai buvo pranašas Zakarias (1.1.).

Machairą ir Masadą. (Paskutiniai žydų karžygiai vieni kitus nužudė). Tokiu būdu žydų valstybė buvo panaikinta ir jų tauta išsklaidyta. Povilo žodžiai apie žydų sukietėjimą ir jų atstūmimą įvyko (Rom. 9—11), bet kartu ir Jėzaus žodžiai išsipildė. Žydų tautiškas tikėjimas į Dievą buvo sužalotas.

Žydai kaip tauta nustojo egzistuoti, bet jų dvasia neišnyko. Judeja tapo cėsoriaus provincija, pavesta cėsoriaus legatui, kurio buveinė buvo Kezarijoj; sugriautoj Jeruzalėj buvo svarbiausias garnizonas, kuris traukė į ten daugelį pagoniškų gyventojų. Žydų ten beveik nebuvo, išskyrus keletą vargšų senelių, kurie ten prie bažnyčios griuvėsių gulėjo. Vėliau atėjo ir kiti iš provincijos, kad ten verktų ir melstųsi. Mokesčiai šventyklai buvo pakeisti mokesčiais Jupiterio Kapitolijui. Vespasianas liepė uždaryti ir šventyklą Leontopolyje (pastatytą 2 amžiuje pr. Kr.).

Nebuvo daugiau kunigų ir aukų, nebuvo sinedrijos ir sadikejų. Kunigų ir sinedrijos vietas užėmė rabinai. Jų centras pradžioje buvo Jamnija ir Lyda, vėliau Tiberiada. (Svarbiausieji rabinai buvo Jochanan ben Sakkai, Gamaliel II, Jozua ben Chananja, Akiba ir k.). Jie buvo aukščiausias autoritetas visuose reikaluose.

Mesijo laukimas privedė prie žydų karo, jis ir dabar kėlė neramumus (dėl mokesčių Jupiteriui). 115—117 metais Trajanas kovojo Asyrijoje ir norėjo žengti ir į Indiją, bet kai kurios provincijos jo užpakaly sukilo. Žydai irgi išnaudojo šitą progą ir viešai sukilo Kyrenėje, Aigipte, Kipre ir Mezopotamijoje manydami, kad atėjo laikas jiems išsivaduoti (mesiastinė viltis¹). Žydai visur žiauriai žudė romėnus ir graikus. Kyrenėje žuvo 220.000 žmonių (žydai iš keršto nepaleido nė vieno gyvo), Kipre apie 240.000. Bet žydų sukilėliai greit buvo numalšinti. Žydams mirties bausmė buvo uždrausta aplankyti Kipro salą.

Dar didesnis žydų sukilimas buvo Hadriano laikais (132—135). Sukilimo priežastys buvo du cėsoriaus įsakymai: apipiaustymo uždraudimas ir planas pastatyti naują pagonių miestą ir šventyklą ant Jeruzalės griuvėsių. (Hadrianas visai nenorėjo įžeisti žydų. Pirmu įsakymu jis įskaitė apipiaustymą kaip kastravimą, kurį jau Domicianas mirtimi uždraudė; kitu įsakymu jis norėjo iš naujo perstatyti Jeruzalės miestą. Miestų statymas ir jų remontavimas buvo jo ypatingas savumas). Žydai Hadriano įsakyme matė didelį įžeidimą. (Šventasis miestas kaip nešvarių pagonių buveinė ir Dievo šventykla stabų namas! Tai reikštų palaidoti jų mesiastinį laukimą!). Sukilimas greit išsiplėtė visur, kur tik gyveno žydai; jie greit užėmė Jeruzalę. Jų vadas buvo Simonas,

¹) Dio Cassius 68.32.

kitaip Bar Kocheba, arba *Barkochba* (=žvaigždės sūnus). Rabinas Akiba pasveikino jį kaip Mesiją ir Izraelio karalių, (kaip žvaigždę, kuri pagal šv. Raštą turi išeiti iš Jokūbo, Num. 27,¹⁷; vėliau jis buvo pavadintas Bar Kosiba = melo sūnus, melagingas) Čionai išsipildė Jėzaus žodžiai: „Aš atėjau savo Tėvo vardu, bet jūs manęs nepriimate; jei kitas ateis savo vardu, tą jūs priimsite“ (Jono ev. 5.⁴³). Nors Simonas ir nebuvo iš Dovydo giminės, nedarė stebuklų, nebuvo labai pamaldus, tačiau visas Izraelis jį priėmė! (Tai tikras žydų Mesijas!).

Hadrianas nusiuntė savo geriausią karo vadą Sekstą Julijų Severą, legatą iš Britanijos, į Judeją prieš žydus. Žydus nugalėti nebuvo lengva, kova truko 3,5 metų; reikėjo pamažu užimti 50 pilių, apie 1000 kaimų. Sunkiausia buvo užimti pilį Beth-ther netoli nuo Jeruzalės, kur ir Bar-Kochba buvo užmuštas (135). Šitame kare žuvo apie 580.000 žmonių¹).

Visa Judeja pasidarė tyruma. Dabar ant Jeruzalės griuvėsių tikrai buvo įkurta romėnų kolonija, pavadinta Aelia Capitolina²). Bažnyčios vietoj stovėjo Jupiterio šventykla su Hadriano paminklu. Mieste buvo daug kitų šventyklų (pav., Bachuso, Afroditės, Serapio ir k. — tikrai sunaikinimo nuobodas šventoj vietoj Dan. 9.²⁷, Mk. 13.¹⁴). Žydams mirties bausmė buvo uždrausta įžengti į miestą. Krikščionys iš pagonių galėjo ten gyventi. — Vėliau — už pinigų — buvo leista žydams vieną sykį per metus aplankyti miestą, sugriovimo dieną ir ten verkti.

Šiandien nė vienas žydas neina į vietą, kur stovėjo šventykla, kad neužimtų ant šventų šventovės vietos. Bet penktadienio vakare ir svarbiausiais šventadieniais ateina prie raudojimo sienos (Klagemauer), liūdnei bučiuoja senus akmenis ir meldžiasi, kad Dievas pasigailėtų Siono ir paguostų tuos, kurie liūsta dėl Jeruzalės³).

6. §. Socialinė ir dorovinė padėtis romėnų imperijoje (Šeima, šeimos tėvas, moterys, vaikai, vergai).

Šeimos tėvas turėjo neapribotą teisę šeimoje, kuri buvo jo nuosavybė. Jis galėjo savo vaikus išdėti⁴), parduoti arba užmušti. Ciesorių laikais ir žmona gavo neliečiamybės teisę.

¹) Dio Cassius 69,^{13,14}. Žydai, kurie pasiliko, buvo parduodami kaip vergai. Ir romėnų nuostoliai buvo taip dideli, kad Hadrianas senate nedrįso jų pranešti.

²) Aelia pagal Hadriano vardą, Capitolina todėl, kad ji buvo įkurta Jupiterio Kapitoliui pagerbti.

³) Mesianinė viltis tebėra dar šiandien.

⁴) Išnešti laukan ir ten palikti.

Žmona nebegalėjo būti parduota arba užmušta (savavališkai); vyras tik su šeimyninio teismo nariais galėjo ją nuteisti.

Istatymas leido tik monogamiją. Vedybų amžius vaikinams buvo nuo 14 metų, mergaitėms — 12 metų. Tikrumoje vaikinai vedė priėmę „togą virilis“ (14—17), mergaitės 14 metų amžiaus. Buvo įvairių rūšių vedybų (visai teisėtos, usus, coemptio=pirkimo vedybos (Kaufehe), laisvos vedybos: kur mergaitės pasilikdavo pas savo tėvą). Žmonos buvo labai gerbiamos („domina“). Ciesorių laikais moterų dora labai žemai puolė. (To priežastys buvo puotos, teatrai, Veneros šventyklos). Buvo daug persiskyrimų¹⁾. Augustas įsakė, kad visi vyrai 20—60 metų turi vesti ir visos moteriškos 20—50 metų ištektėti ir gimdyti vaikus. Vien-gungiai nieko negali paveldėti, tėvai be vaikų gali paveldėti tik pusę turto. Vaikai buvo daugiausia vergų auklėjami (kalba ir literatūra, mergaitės, be to, mokėsi muzikos ir šokių, be to, buvo retorikos mokyklos ir gimnazijos kūnui lavinti; pedagogais vadinosi vaikų palydovai, daugiausia graikai). Auklėjimas baigdavosi tada, kada sukakdavo vaikui 17 metų (vaikinams priėmus togą virilis).

Kaip graikai, taip ir romėnai turėjo daug vergų. (Aristotelis tai laikė kaip socialinį ir kaip visai natūralų reikalą. Ir Platonas sako, kad vergų siela visai pagadinta ir negalima ją pasitikėti. Išlavintas žmogus turi paniekinti vergą. Šiuo atžvilgiu daug aukščiau stovi Kristus ir krikščionybė). Buvo privatiškų ir viešų vergų, kurių buvo galima ir pasisamdyti. Kai kurios šeimos turėjo keletą šimtų vergų. Vergės vaikai (nors ir vyras buvo laisvas) ir karo belaisviai tapo vergais; vergų buvo galima nusipirkti vergų turguose arba nuo vergų pirklių (kurie dažniausiai pirkdavo juos nuo plėšikų). Dažnai ir laisvas žmogus, neturėdamas kuo atlyginti savo skolas, parduodavo savo žmoną, vaikus ir galų gale net ir pats save. Vergų kainos buvo labai įvairios, nuo 150 denarų (275 litų) iki 125.000 denarų (225.000 litų).

Vergų padėtis buvo baisi, savininkas savavališkai galėjo su jais elgtis kaip su savo daiktais. Jei kuris nors pabėgdavo, būdavo pažymimas kakte, arba jo kaklas apkalamas geležiniu žiedu, arba jis atiduodamas arenoj laukiniams žvėrimis sudraskyti, arba nubaudžiamas mirties bausme. Mirties bausmė dažniausiai praktikuodavo nukryžiuvimą.

Pirmame krikščionybės amžiuje vergų padėtis buvo pagerinta. Be prefekto sutikimo savininkas negalėjo jų parduoti į žvėrių kovas, jie galėjo pasiskųsti prefektui, jei savininkas su jais neteisingai elgdavosi. Taip pat visuomenės akyse buvo labiau

¹⁾ Ar šiandien nesikartoja ta pati istorija?

gerbiami; buvo jau daug atleistų. Seneka aiškino, kad skirtumas tarp laisvojo ir vergo yra tik atsitiktinis, prigimtini jie visi turi lygiai būti laisvi; tikroji laisvė yra dorovinė laisvė, kurios vergai dažnai daugiau turi, negu ponai. Ir krikščionybė įtakos vergų padėčiai padarė. Povilas savo laiške Pilemonui priduria, kad vergai ir ponai yra lygūs prieš Dievą, ir kalba apie krikščioniškos brolybės pareigas. — Vergai dažnai buvo labai kultūringi žmonės, kurie karo metu arba plėšikų parduoti pateko į nelaisvę ir tapo vergais.

Vergija turėjo labai blogus padarinius. Vergai, būdami be teisės, bijodami bausmės, tapo bailiais, melagiais, be charakterio, stodavo į areną, nematė dorybės prasmės (motyvo, tikslo). Vergų skaičius buvo 4 kartus didesnis, negu vergių, tai mums rodo socialinio ir dorinio vargo vaizdą. Ponai per vergiją tapo despotais ir tinginiais. Vergijos padarinys buvo ir didelis proletariatas, neturtingos ir vidurinės klasės buvo panaikintos. Vergija turėjo įtakos ir šeimai; vergų nedorybės veikė ir vaikus. Apskritai dorovė Romoj buvo labai nupuolusi; tai rodo, pav., 20 Vėneros šventyklų ir kai kurių ciesorių gyvenimas¹⁾.

7 §. Žydų naminis ir socialinis gyvenimas.

Kaip apskritai orientalistai, taip ir žydai laikėsi tradicijų. (Iš jų gyvenimo mes čia paminėsime tik tuos dalykus, kurie mums reikalingi geriau N. Testamentą suprasti).

1. *Žemdirbystė.* Žydai užsiėmė daugiausia žemdirbyste (dabar prekyba). Ūkininkas priklausė nuo rudens ir pavasario lietu. Derlių ūkininkas išskuldavo greit lauke arba namie, varydamas per javus jaučius. Kad tada jaučiai galėjo laisvai būti derlių, tai susidarė patarlė ir dėl dvasinio darbo. („Neužriši nasrų kuliščiam jaučiui!“ I Kor. 9.9, I Tim. 5.18, Deut. 25.4). Iškulti javai buvo valomi nuo pelų vėtykle prieš vėją. Palestinos žemė ne visur buvo labai gera (Mat. 13.5-8). Kai kuriose vietose buvo daug erškėčių.

Malti javus buvo moteriškių darbas. Paprastai dvi moteriškės sėdėdavo viena prieš antrą prie rankinio malūno ir padavinėdavo viršutinio akmens rankeną viena kitai (Mat. 24.41, girnų akmuo Mat. 18.6, Mk. 6.42, Apr. 18.21.22). Turtingesnieji turėjo sudėtingesnę malūną, kur viršutinį akmenį suko asilas („asilo sukamas girnų akmuo“ Mat. 18.6, Mk. 9.42).

Neturtingieji kepė plonus miežinės duonos kepalus (raugintus arba neraugintus, Jono 6.9, juos galima buvo laužyti ir be peilio). Kvietiniai miltai Palestinoj buvo labai retas daiktas.

¹⁾ Plačiau su romėnais supažindina p. M. Račkausko vadovėlis: „Romėnų senybės“ 1929 m. Aš priminiu tik tuos dalykus, kurie reikalingi N. Testamentui suprasti.

Raugas buvo apskritai laikomas sutepimo (ir apkrėtimo) žyme (Mk. 8.¹⁵ „sergėkitės parisiejų raugo“, Mat. 16.⁶), tik retai—viską permainančia (atnaujinimo) pajėga (Mat. 13.¹⁸).

Soduose daugiausia buvo alyvų (Mat. 21.¹, alyvų kalnas) ir fygų (Mk. 11.³¹); iš alyvų buvo sunkiamas aliejus, vartojamas kaip tepalas, vaistai (Lk. 10.³⁴ „samaritonas užpylė aliejaus ir vyno ant žaidų“, Mk. 6.¹³ mokiniai tepė aliejumi daug ligonių ir juos gydė, Jok. 5.¹⁴) ir kosmetika (Lk. 7.⁴⁶ „nepatepei aliejumi mano galvos, šita gi patepė tepalu mano kojas“, Žyd. 1.⁹).

Mažiau buvo vynuogių. Vyną gėrė neraugintą (gleukos Apd. 2.¹³ „jie pasigėrė nuo saldaus vyno“) arba su alkoholiu. Be to, žydai turėjo kitų raugintų svaiginančių gėrimų (Lk. 1.¹⁵ sikera, hebr. šekar); jie gamino ir actą, silpnesnį rūgštų gėrimą, kurį gėrė neturtingesnieji ir romėnų kareiviai (Mk. 15.³⁶, Mat. 27.⁴⁸, Jono 19.²⁹). Šitas gėralas sumaišytas su pipirais nugirdydavo ir apsvaigindavo žmogų (Mat. 27.⁸⁴ „jie davė jam (t. y. Jėzui ant kryžiaus) gerti vyno sumaišyto su tulžimi“).

2. *Butai* (gyvenamieji namai) apskritai buvo mažutės būdelės su vienu bendru kambariu žmonėms ir gyvuliams. Tik retai kur būdavo daugiau aukštų. Langų paprastai nebuvo, šviesa ir oras galėjo įeiti pro duris arba pro angą (skylę), kuri buvo stoge arba mūre. Stiklų langams dar nebuvo (nors ir I krikščionybės amžiuje Italijoje jau buvo stiklų fabrikos); vietoje stiklų langai buvo išpinti geležiniais pinučiais, arba tiesiog buvo tik uždanga. Namai buvo statomi iš molio plytų arba akmenų. Stogai buvo plokšti, padaryti iš medžių rąstų ir šakų, ant kurių laikėsi stipriai suplakamas pėdos storumo žemės sluoksnis. Stogų pakraščiai buvo aptverti tvorele (turėklais, Dent 22.⁹), tačiau galima buvo patekti nuo vieno stogo ant kito ir taip pereiti išilgai visą gatvę. Siauros gatvės, o dėl to tyro oro ir geros šviesos stoka darė tai, kad Palestinos gyventojai beveik visą savo laiką praleisdavo ant stogo; kartais ten net miegodavo, tuo labiau, kad ant stogo lengvaiėjo pasistatyti palapinę arba šiaip mažą kambariuką, kuriame galėjo niekeno nepastebimas gyventi. Izraelitai kartais net meldavosi ant stogo (ant stogo meldėsi Petras, Apd. 10.⁹). Nuo stogo kartais buvo kalbama į žmones (Mat. 10.²⁷). Ant stogo galima buvo užlipti laiptais arba kopėčiomis (iš oro pusės, Mk. 2.⁴, Mat. 9.² Lk. 5.¹⁹).

Didikų namai paprastai būdavo didesni, net kelių aukštų (Apd. 20.⁹). Juos statydavo iš keturių taisyklingų flygelių, kurių viduryje buvo kiemas (Mat. 26.²⁹). Įeinant iš gatvės į tokius namus, reikėdavo pirma pereiti prieangį ¹⁾, kuriame paprastai būdavo durų sargas arba sargė (Jono 18.¹⁶, Apd. 12.¹³). Iš prieangio vedė dvi durys: vienos į viršutinius

¹⁾ Proaulion Mk. 14.⁶⁸, pūlon, Lk. 16.²⁰, Apd. 10.¹⁷.

aukštus ir ant stogo, antros į anksčiau minėtą kiemą. Ir tik iš čia (iš kiemo) patekdavo į žemutinius kambarius. Privatiškų namų durys atsidarydavo į vidų, nes gatvės buvo labai siauros. Atėjęs kas nors prie durų suduodavo geležiniu plaktuku (Lk. 12.^{36.}, 13.^{25.}, Apd. 12.^{13.}, Mat. 7.^{7.}) arba sušukdavo (Apd. 12.^{14.} Apr. 3.^{20.}).

Baldų namuose nedaug tebuvo. Neturtingieji gulėdavo ant patiesalų (kilimų) arba tiesiog ant žemės apsidengę apsiaustais (Mk. 2.^{9.} Mat. 9.^{6.}). Žmonės sėdėdavo ant žemės ar ant grindų, nors kėdė jau karalių knygose yra dažnai minima. (II Kar. 4.^{10.}), nes izraelitai senovėje taip pat kaip aigiptiečiai sėdėdavo prie stalo.

Naujojo Testamento gadynėje turtingųjų namuose buvo valgomasis stalas romėnų pavyzdžiu, sudėtas iš trijų stalų pasagos forma. Išlaukinėje stalo pusėje gulėjo ant sofų svečiai, o šeimininkas ties viduriu vidurinio stalo, mylimiausias svečias šalia šeimininko ir taip, kad galva galėjo atsiremti į jo krūtinę ir atsigulti ant jo kelių (Jonas 13.^{23.}, 25). Iš vidaus tos pasagos (stalo) niekas nesėdėjo, ten vaikščiodavo tarnai.

Kambaryje visuomet degė aliejaus lempa, kuri kabojo palubėj, ties kambario viduriu, arba stovėjo ant žibintuvo (Mk. 4.^{21.})¹⁾ — Skysčiai (vynas) buvo laikomi maišuose, padarytuose iš ožkų kailių.

Gatvės miestuose apskritai buvo ankštos, kaip visur rytuose, kur žmonės ieško pavėsio nuo saulės. Jeruzalės gatvės buvo grįstos akmenimis, o Herodo Agripas II laikais — baltu marmuru.

3. *Maistas*. Daugiausia valgė duoną (iš miežių arba kviečių), todėl Biblijoje maistas dažnai vadinamas duona (Gen. 18.^{5.}, Prov. 30.^{8.}, „mūsų duona“). Duona buvo kepama kasdien. Be duonos, žydai vartojo pieną, sviestą ir sūrį. Išskiriant šventadienį, mėsą valgė labai retai²⁾. Buvo uždrausta valgyti kraują (nes jame yra siela ir gyvybė Gen. 9.^{4.}, Lev. 17.^{11.}, Deut. 12.^{23.}), pasmaugto mėsą ir stabams paaukotą mėsą (Apd. 10.^{14.}, 15.^{29.}, 21.^{25.}, I Kor. 8.^{1.}). Kaip priedas prie duonos buvo valgomos daržovės (pupos, žirniai, agurkai, melonai, česnakai, svogūnai) ir vaisiai (figos, vynuogės, daktiliai ir alyvos).

Vietoj cukraus vartojo medų (bičių ir daktilių).

Žydai mėgo valgyti ir žuvis, kurių daug buvo Genezareto ežere. Žiogai buvo valgomi kepti arba virti (Mat. 3.^{4.}, Mk. 1.^{6.}).

¹⁾ „Miega tamsybėje“ reiškia — yra neturtingas, ir „jo lempa užgeso“ — jis subankrutavo.

²⁾ Košer Lev. 11.^{3.} — Dent. 19.^{9.} —

Visuose valgiuose vartojama druska, kurios daug buvo kalnuose prie Mirusiųjų jūrų.

Palestinoj nebuvo pakankamai gero vandens gerti. Todėl žmonės gerdavo daug pieno ir vyno (sumaišyto su vandeniu).

Pietūs apskritai buvo 12 v., vakarienė 8 v. vakare. (Dėl šilumos žydai daugiausia valgydavo vakare, dienos kaitrai praejus). Žmonės valgė be peilio ir šakučių, rankomis (Mat. 26.²³).

Jeigu šeimininkas neišdalindavo valgių (Jono 13.²⁶), kiekvienas pats pasiimdavo mėsos gabalą — mėsa buvo paduodama ant stalo jau supiaustyta—ir dėdavosi sau daržovių ant duonos, kaip ant lėkštės, arba dažė duoną į sosą (Mat. 26.²³). Kadangi buvo valgoma rankomis, tai jas mazgodavo prieš valgi ir pavalgius, iš ko Rašte mokytieji norėjo padaryti apeigų dėsnį. (Mat. 15.^{2.20}. Lk. 11.³⁸). Valgymas prasidėdavo ir pasibaigdavo malda (Deut. 8.¹⁰, Mat. 14.¹⁹, 15.³⁰, 26.²⁶...).

Į kelionę žydai pasiimdavo duonos, vaisių arba ir vyno, aliejaus (Lk. 10.³⁴, Jono 6.⁹).

Į puotą svečiai buvo kviečiami, prieš prasidedant puotai, dar vieną kartą per vergus (Mat. 22.^{3.4}). Svečiai buvo priiminėjami pabučiavimu (Lk. 7.⁴⁵)¹⁾. Ateinantiems svečiams buvo plaučiamos kojos (Lk. 7.³⁸., Jono 13.⁴, I Tim. 5.¹⁰) ir duodamas vanduo rankoms nusiplauti (Mk. 7.³). Pasitaikydavo ir galvos patepimas (Lk. 7.^{38.46}, Jono 12.³) ir apvainikavimas gėlėmis. Žmonės prie stalo užimdavo vietą pagal luomus. Svečiams pažinksinti puotose kai kada pasirodydavo muzika ir šokėjos (Mat. 14.⁶). Vaišingumas buvo laikomas šventa pareiga, N.T-e kaip krikščioniška dorybė. N.T-o laikais buvo jau ir viešbučių.

4. *Rūbai*. Žydų apsivilkimas susidėjo iš apatinio ir viršutinio rūbo. Apatinis rūbas (švarkas arba marškiniai) buvo platus, diržu sujuostas, su rankovėmis. Jis buvo gana ilgas: siekė iki kelių arba net iki blauzdų, panašiai kaip marškiniai iš kraštų susiūtas. Būdavo ir visai nesiūtų, iš vieno išaustų švarkų (Jono 19.²³). Apatiniai rūbai dažniausiai buvo siuvami iš vilnės medžiagos arba drobės.

Diržas nebuvo, kaip kad dabar, daromas iš odos, bet paprastai iš linų arba vilnų, ir buvo toks ilgas, kad apsijuosdavo keletą kartų ir tokiu būdu juo dar naudodavosi kaip kišene arba pinigine (Mat. 10.⁹, Mk. 6.⁸).

Viršutiniai rūbai buvo dviejų rūšių: 1) ilgi, platūs apsiaustai (skraistės), su plačiomis rankovėmis. Tokius rūbus nešiojo

¹⁾ „Pasveikinkite vieni kitus šventu pabučiavimu“ I Kor. 16.²⁰, II Kor. 13.¹², Rom. 16.¹⁶.

kunigai, valdininkai ir kilnieji (Mk. 12.³⁸, 16.⁵, Lk. 15.²²) ir 2) paltai (Mat. 9.²⁰, 5.⁴⁰ Mk. 5.²⁷, Lk. 8.⁴⁴). Paltas buvo svarbiausia apsilvilkimo dalis, nes jis ne tik kad saugojo nuo šalčio ir blogo oro, bet naktį buvo vartojamas kaip apklotas, o kartais kaip pernešimo (transporto) įrankis (II Tim. 4.¹³). Todėl negalėjo kas kitas jo pasilaikyti sau kaip užstato (Exod. 22.²⁶, Deut. 24.¹³).

Pagal įstatymo įsakymą (Num. 15.³⁸, Deut. 22.¹²) kiekvienas izraelitas, kad atmintų savo pareigą pildyti Dievo įstatymą, keturiuose viršutinio rūbo galuose (kampuose) nešiojo vadinamus cicith-spurgus, padarytus iš žydrų arba baltų vilnų (Mat. 9.²⁰. 14.³⁶, kraspedon; Jėzus irgi nešiojo „cicith“; krauju plūstanti moteriškė tikėjo, kad jei ji palies Jo spurgus, tai išgis, taip ir atsitiko, (Mat. 9.²⁰.²¹). Šitie spurgai dar iki šių dienų yra žydų vartojami. (Dabar juos prisiuva prie dviejų vilnionių keturkampių skarų, kurias žydai vadina „tallith“. Vienas, mažasis tallithas, kitaip yra vadinamas „keturkampė skara“ (hebr. arbah kanfoth, Deut. 22.¹²). Juo velkamasi ant nuogo kūno, po rūbais. Jis padarytas iš medžiagos gabalo, kurio viduryje yra iškirpta skylė, pro kurią galima iškišti galvą. Antruoju didžiuoju tallithu, vyrai ir berniukai, vyresni kaip trylikos metų, besimelsdami sinagogoje apsupa sau galvą arba pečius).

Anais laikais Palestinoje, išskyrus kunigus, kelnės visai nebuvo nešiojamos (Exod. 28.⁴², 39.²⁷). Vietoje kepurėlių izraelitai — gal būt, taip pat, kaip beduinai — vartojo ilgą (1 m.) ir plačią skarą, sudėtą trikampių.

Avėjo izraelitai sandalus, kurie buvo šikšnomis prišiami prie kojų. ¹⁾ Neturtingieji vaikščiojo be sandalų.

Moterų rūbai buvo šiek tiek įvairesni, siuvami iš plonesnės medžiagos ir ilgesni. Senajame Testamente yra minimas moterų šyras (veido uždangalas Iz. 3.¹⁹), bet paprastai moterys vaikščio-davo su nepaslėptu veidu.

5. *Žydų šeimyninis gyvenimas.* Tėvas būdavo šeimos galva. Apskritai, žydai turėdavo tik vieną žmoną (po Babilono nelaisvės), bet atsitikdavo, kad kai kas turėdavo ir kelias žmonas (Herodų laikais).

Mozės įstatymas mini įvairias vedybų kliūtis (Lev. 18.⁶-, 20.¹-, Deut. 27.¹⁹-), bet iš kitos pusės reikalavo, kad našlė arba duktė kaip vienintelė paveldėtoja vyro ar tėvų palaikų išteketų už ko nors iš savo giminės, jog tokiu būdu turtai pasiliktų toj pačioj giminėj (Num. 27.¹-, 36.¹-) ²⁾.

¹⁾ Mat. 3.¹¹, 10.¹⁰. Apd. 12.⁸.

²⁾ Į tą panašios buvo leviratų vedybos; iš to dažnai atsitikdavo poligamija; brolis, nors ir turėjo savo žmoną ir savo vaikų, tačiau turėjo vesti savo mirusiojo brolio našlę; jei jis to nenorėjo daryti, tai našlė imdavo jo sandalą nuo kairės kojos ir spiaudė į jo veidą, Dent. 25.⁵-10.

Einant įstatymu (Deut. 22.²², Lev. 20.¹⁰), svetimoterystė buvo baudžiama mirtimi (Jono 8.⁵). ¹⁾ Sužieduotuvės nedaug kuo skyrėsi nuo vedybų. Jei sužieduotinė nusikalsdavo, būdavo akmenimis užmušama (Deut. 22.²⁴). Jei tai būdavo kunigo duktė, tai sudegindavo (Lev. 21.⁹), jei kuris vyras su kito sužieduotine svetimoteriaudavo, būdavo pasmaugiamas.

Nors vedybos buvo neperskiriamos, vis dėlto Mozė dėl žydų širdies kietumo leido jiems skirtis nuo savo žmonių, jei tik jie pastebėdavo jose ką nors nepadoraus; tuomet jie turėjo duoti joms persiskyrimo raštą (Mat. 19.⁸-, Deut. 24.¹⁻⁴, 22.¹³⁻¹⁹, 28.²⁹.); tas raštas reiškė, kad vyras neturi jokių pretenzijų prie savo žmonos, ir ji gali vėl ištekti. Persiskyrimo priežastys pagal Šamajo mokyklą buvo nedorybė, paleistuvystė, pagal Hillelį, jeigu žmona prisvilindavo valgi arba perdaug druskos įdėdavo, pagal Akibą, jei vyrui kita gražesnė moteriškė labiau patikdavo. Hillelio pažiūra tapo Halacha, t. y., praktika. Jėzus buvo griežtai nusistatęs prieš persiskyrimą (Mat 5.³¹⁻³², 19.⁸⁻⁹, Lk. 16.¹⁸). Herodo šeimynoj atsitikdavo, kad žmonos siųsdavo savo vyrams persiskyrimo raštus ²⁾.

Sužieduotuvių proga sužieduotinis siųsdavo sužieduotinės tėvui arba jos broliams tam tikrą pinigų sumą (Gen. 34.¹², Exod. 22.¹⁶-). Jei sužieduotinis norėjo persiskirti, turėjo parašyti persiskyrimo raštą (Mat. 1.²⁰, Lk. 1.²⁷.). Religinių apeigų tuomet vestuvių proga nebuvo ³⁾. Sužieduotinis su savo draugais (Mat. 9.¹⁵) vedavo savo sužieduotinę vakare iš jos tėvų namų, muzikai grojant, (Mat. 25.²-) į savo namus. Ten jau buvo vestuvės (Mat. 22.¹⁻¹⁴, Jono 2.¹-, Lk. 14.⁸-), kurios prasidėdavo visą savaitę anksčiau. Puotos gale kas nors pasakydavo palaiminimo kalbą, naujavedžiams (Gen. 24.⁶⁰).

Žmona buvo namų šeimininkė. Ką ji paveldėdavo, fai likdavo jos nuosavybe.

Didžiausia laimė buvo turėti vaikų, ir didžiausias Dievo palaiminimas — sulaukti dar vaikų vaikų.

Moteris, pagimdžiusi berniuką, 40 dienų buvo laikoma nešvaria, pagimdžiusi mergaitę—80 dienų; tam laikui praėjus, turėjo paaukoti avinėlį (1 metų) ir 1 balandį arba tik porą kurkelių.

Aštuonių dienų berniukas turėjo būti apipiaustytas; tai atlikdavo namie koks izraelitas ar izraelitė. Apipiaustymas buvo laikomas ženklu izraelio sandoros su Dievu⁴⁾.

¹⁾ Vyras ir moteris.

²⁾ Joz. Antiq. 15.7.10 Mk. 10.12.

³⁾ Šiandien yra; rabinas sudeja jaunavedžių rankas ir sako 7 palaiminimus; sužieduotinis užmauna sužieduotinei ant piršto žiedą.

⁴⁾ Apipiaustymą randame ir kitose tautose, pav., aigiptiečiuose, aitiopiečiuose, finikiečiuose.

Naujojo Testamento laikais vaikui tuojau po gimimo neduodavo vardo, kaip Senajame Testamente, bet tik po 8 dienų, nes tada vaikas būdavo priimamas į sandorą su Dievu. Vardą duodavo paprastai motina (Lk. 1.³¹, Gen. 4.^{1.2.}). Vaikas priimdavo ir savo tėvo vardą (pav., Bar-Jonas, Bar-Jesu...). Dažnai buvo vartojamos ir prievardės, kurios rodė to asmens kilimo vietą (pav., Judas iš Karioto) arba ypatybes.

Žydų šeimai priklausė ir vergai, kurių padėtis čia nebuvo taip bloga, kaip kitur. Buvo stabmeldžių ir žydų vergų. Mozės įstatymas palengvino jų padėtį (Exod. 21.^{26.27}). Jei kas savo bernui arba tarnaiti išmušdavo akį, tai turėdavo dėl tos priežasties jiems duoti laisvę, taip pat turėdavo jiems duoti laisvę, jei savo bernui arba tarnaiti išmušdavo dantį. Atleisti vergai gaudavo laisvės raštą. Jei vergai buvo žydai, tai dalyvaudavo Velykų puotose (Deut. 12.^{18.19}, 16.^{11.19}) ir šventė subatą (Deut 23.¹⁵). Vergo kaina buvo apie 120 drachmų (80 markių—192 litai).

Neturtingieji izraelitai dažnai patys save parduodavo (Lev. 25.³⁹, Exod. 21.², Deut. 15.¹²) arba teismo keliu buvo parduodami tam, kurį apvogdavo (Exod. 22.³⁹), arba kuriam buvo skolingi (Mat. 18.²⁵). Jei kas pats save parduodavo, po 6 metų arba anksčiau (kada ateidavo jubiliejiniai metai), gaudavo laisvę. (Exod. 21.¹⁻⁶, Lev. 25.⁴⁰). Jis galėjo būti ir išpirktas (Lev. 25.⁴⁵). Jubiliejiniais metais, t. y., 50 metais visiems skolininkams skolos būdavo dovanojamos, žydų vergai gaudavo laisvę, ir žemė atgal gražinama pirmajam savininkui (Lev. 25.¹⁻³⁵).

Tokiu būdu žydų vergų skaičius nebuvo labai didelis. Krikščionybė tiesiogiai nepanaikino vergijos (I Kor. 7.²¹, Ef. 6.⁵, Kol. 3.²², Pilem.). Kristaus ir Povilo akyse kitiems tarnauti ne gėda, bet garbė (pasigyrimas, Mat. 20.²⁶, Mk. 10.⁴³, Rom. 15.⁸). „Kas tik tarp jūsų nori būti didesnis, tebūnie jūsų tarnas“. Bet savo mokslu apie žmonių lygybę prieš Dievą (Gal. 3.²⁸) netiesiogiai pašalino vergiją (Gal. 4.⁷).

Žydai dažniausiai susiedavo miesto vartuose (Prov. 23.³¹) arba prie šulinio. Teatro lankyti nemėgdavo.

Pasisveikinimas buvo toks: „Ramybė su tavim“¹⁾ ir „eik ramybė!“

Mirusiam užspausdavo akis (Gen. 46.⁴) ir sučiaupdavo burną (Jono 11.⁴⁴), nuplaudavo kūną (Apd. 9.³⁷), dažnai ir patepdavo (Mk. 16.¹, Lk. 23.¹, Jono 12.⁷), paskui įvystydavo jį į švarią baltą drobulę (Mat. 27.⁵⁹, Lk. 23.⁵³, Jono 19.⁴⁰). Kai kada drobulė

¹⁾ Šalom leka, šalom lechem.

buvo ištepama kvėpalais (Jono 19.⁴⁰). Kojas ir rankas surišdavo raiščiais ir veidą aprišdavo skepeta (Jono 11.⁴⁰, 20.⁷).

Mirusieji buvo laidojami dar mirimo dieną (Mat. 27.⁵⁷⁻⁶⁰, Jono 11.³⁹, Apd. 5.¹⁻¹¹, Deut. 21.²²), grabų nežinojo. Mirusieji buvo ant neštuvų išnešami iš miesto (Lk. 7.¹⁴, Apd. 5.¹ 11). Kapinės paprastai būdavo už miesto, išskiriant žymesnių asmenų (Mat. 8.²⁸, Lk. 7.¹², Jono 11.³⁰). Kapai buvo arba žemėje daromi, kaip pas mus, arba sienoje įtaisomi, kaip katakombose arba vienuolynuose, kur mūruose vienas kūnas ant kito dedamas (Mat. 27.⁶⁰, Lk. 11.⁴⁴, 23.⁵³).

Paminklai minimi jau nuo seniausių laikų (Gen. 35.²⁰). Jėzaus laikais buvo restauruojami pranašų ir žymesniųjų asmenų paminklai (Mat. 23.²⁹). Kapai buvo uždaromi baltais akmenimis, kuriuos po lietaus vėl baltindavo (Mat. 23.²⁷), kad kas nors neužliptų ant jų, nes palietusis kapą tapdavo nešvarus (Sir. 38.¹⁶, Num. 19.¹¹⁻²⁰).

Kaip apskritai orientalistai, taip ir žydai nemokėjo tyliai liūdėti. „Verk mirusiojo ir liūsk dėl jo, kad žmonės nekalbėtų apie tave blogai“, sako Siracho knyga. Liūdesiui pažymėti jie perplėsdavo savo rūbus ant krūtinės (Gen. 37.³⁴, 44.¹³, Judic. 13.³⁵, II Sam. 13.³¹), kad liūdesys ir skausmas turėtų pro kur išeiti, taip pat ir vargingumas „nes jie neteko mirusiojo gyvybės“; jie mušėsi į krūtinę (Lk. 23.⁴⁸), apsilikę žaku (iš plaukų Gen. 37.³⁴, II Sam. 3.²¹), užsirišdavo galvas (II Sam. 15.³⁰), kad nematytų nelaimės, ir ant galvos užsiberdavo dulkių (I Sam. 4.¹², II Sam. 1.², 13.¹⁹, Apr. 18.¹⁹, Job. 12.⁸), ir taip sėdėdavo ant pelenų ir pasninkaudavo (I Sam. 31.¹⁸, II Sam. 12.¹⁶). Į namus ir eisenai pasamdydavo vamzdininkus, raudotojas ir raudotojus (Mat. 9.²⁸, Mk. 5.³⁸, Lk. 8.⁵², Apd. 8.². Pagal Mišną ir neturtingiausias, kai mirdavo jo žmona, turėjo pasamdyti nors vieną raudotoją ir du vamzdininkus). Raudose primindavo visas mirusiojo ypatybes. Tos raudos primena mums dabartinius pamokslus laidotuvių proga (Leichenreden). Gedėjimas paprastai trukdavo 7 dienas (Gen. 50.¹⁰, I Sam. 31.¹⁸). Paskui būdavo vaišės (Leichenschmausz), kur visus raudojusius pavaišindavo.

6. *Prekyba ir pramonė.* Anksčiau žydai buvo ūkininkai. Palestinoj apskritai tokie ir pasiliko. Neturėdami gerų uostų, prekyba mažai teužsiėmė. Diasporoj pradėjo prekiauti (Aleksandrijoj, Romoj). Dideles šventes Jeruzalėj išnaudodavo prekybai.

Pramonė tarp žydų klestėjo (nors fabrių ir nebuvo). Pramonę statė taip aukštai, jog net ir rašto žinovai ja vertėsi, ir rabinai Mišnoj sako, kad kiekvienas sūnus turi išmokti vieno amato.

7. *Mokesčiai.* Žydai savo priklausomybę nuo romėnų labiau siai jautė teismo srity ir dar labiau — mokesčiuose. Jie turėjo savo teismą, bet svarbiausias bylas nagrinėjo romėnų valdžia. Žydai skaudžiai kentėjo, kad turėjo mokėti mokesčius (kensos, census Mat. 17.²⁵, 22.¹⁷). Svarbiausias patriotų klausimas buvo: „ar reikia mokėti ciesoriui mokestį ar ne?“ (Mat. 22.¹⁷; nusistatymas prieš mokesčius — patriotizmo įrodymas).

Mokesčių rinkėjai — muitininkai, publikonai buvo žydų niekinami ir nekenčiami. Pirmiausia todėl, kad jie tarnavo svetimai valdžiai ir tuo padėjo pavergti savo tautą, o antra, kad šitas užsiėmimas buvo sujungtas su nedorybe, apgavimu. Nors mokesčių pagrindas buvo įkainojimas (kensos, census), vis dėlto mokesčiai buvo renkami visai savavališkai. Prokuratoriui buvo paskirta, kiek jis turi duoti iš savo provincijos valstybės išdui. Mokesčių rinkimas buvo išnuomojamas apskrityse vyriausiems muitininkams (Lk. 19.¹), nuo jų kaimuose nuomodavo vėl kiti muitininkai, kurių kiekvienas turėjo atiduoti atsakančią pinigų sumą. Kadangi jie iš to norėjo pragyventi, todėl ėmė daugiau negu buvo reikalinga¹), kai kurie ir negailestingai, per prievartą, kol pralobdavo²).

Dėl šitų priežasčių muitininkai buvo niekinami ir keikiami; muitininkas ir nusidėjęs reiškė tą patį (Mat. 11.¹⁹), jie buvo minimi drauge su paleistuvėmis (Mat. 21.³¹ „muitininkai ir paleistuvės eis pirm jūsų į Dievo karalystę“). Tikri žydai vengė jų (Lk. 18.¹¹). Jei kas turėjo santykių su jais, buvo įtariamas, kad jiems priklauso (Mat. 11.¹⁹, Mk. 2.¹⁶). Ir Jėzui parisėjai negalėjo dovanoti, kad jis sėdėjo prie vieno stalo su muitininkais (Lk. 5.²⁹⁻³⁰) ir buvo įėjęs į jų namus. Jėzus maloniai priėmė ir muitininką (Matą Levį, Mat 10.³, Lk. 5.²⁷) į savo mokinių tarpą.

8. *Pinigai.* Seniausiais laikais hebrajai pinigus ne skaitė, bet svėrė (Jer. 32.¹⁰)³) N. T. gdynėję Palestinoj vartojo žydų ir romėnų imperijos pinigus. Žydų pinigų vienetas buvo „šekel“, graikiškai pavadintas „stater“. Kiekvienas žydas nuo 20 metų amžiaus turėjo mokėti bažnyčiai $\frac{1}{2}$ škelio, 2 vyrai vieną staterį (Mat. 17.²⁴⁻²⁷ Jėzus ir Petras); $\frac{1}{2}$ škelio = 2 drachmos (dvidrachmė), apie $3\frac{1}{2}$ lito, 1 škelis = 7 litai. Žydų pinigai buvo gaminami iš vario, Simono Hasmonėjo laikais ir iš sidabro.

Sidabriniai ir auksiniai pinigai turėjo lotyniškus arba graikiškus pavadinimus. Iš aukso buvo gaminama romėnų „aureus“

¹) Lk. 3.¹³ „nereikalaukite nieko daugiau, kaip jums nustatyta“.

²) Pav. Zacheus Lk. 19.² „muitininkų viršininkas ir turtingas“, 19.7 „Viešpatie, štai aš duodu pusę savo gerybių beturčiams, ir jei ką nors nuskriaudžiau, grąžinu keturgubai“.

³) anglai ir šiandien sako: 10 svarų sterlingų.

(zloty)=21 M=50 litų=25 sidabriniai denarai. 1 denaras=4 sestericii=0,80 M=2 litai¹⁾. Darbininkai gavo 1 denarą per dieną.

1 sestercius=4 asai=0,20 M=0,50 lito.

1 as=4 kvandransai=0,05 M.=12,5 centų²⁾.

1 kvandrans=3 centai³⁾.

Mažiausias pinigasis buvo graikų „lepton“ (hebr. prutah)= $\frac{1}{2}$ kvadranso. (Mk. 12.⁴² „neturtinga našlė įmetė du smulkiu pinigėliu (leptonu), tai yra skatiką“⁴⁾).

Buvo vartojamos ir įvairių rūšių „drachmos“ (iš sidabro), dvidrachmės (Mat. 17.²⁴), tridrachmės; 1 drachma buvo verta apie 1 denarą (Lk. 15.⁸). Jų pavadinimas buvo ir „sidabrinis“. Judas išdavė Jėzų už 30 sidabrinų (šekelių)=finikiečių tridrachmių=apie 250 litų (Mat. 26.¹⁶, 27.³⁻⁵).

Minimas yra ir „talentas“=6000 denarų arba drachmų=apie 12,000 litų).

1 vieną talentą ėjo 60 minų (Lk. 19.¹³⁻²⁵).

1 mina=100 denarų=200 litų.

Kadangi mokesčiai bažnyčiai turėjo būti mokami syrų pinigais, ir įvairių kraštų maldininkai Palestinoje turėjo pakeisti savo pinigus, tai buvo reikalingi „pinigų mainininkai“ (Mat. 21.¹². Mk. 11.¹⁵, Jono 2.¹²⁻¹⁵). Jie ėmė už tai 4%. Jie statydavo savo stalus bažnyčios prieškiemyje, kas davė progos įvairiems ginčams. Jie dažnai būdavo ir bankininkai (Mat. 25.²⁷. Lk. 19.²⁸, nuo skolininkų ėmė 12%, vėliau—mažiau).

9. *Matai. Ilgio matai.* Romėnų mylia (to milion=mille passus)=5000 pėdų=1478,5 metrai (aigiptiečių mylia=1575 metrai).

Stadium, varsnos (to stadion, Lk. 24.¹³, Jono 6.¹⁹, Apr. 14.²⁰, užsiliko nuo Aleksandro laikų rytuose, stadiono ilgumas Atėnuose)=185 metrai.

Sieksnis—apie viena šimtoji stadiono dalis=1,55 m. (Apd. 27.²⁸, gr. orgija nuo oregein=ilgis, kurį sudaro ištiestos į šalis rankos).

1) Mk. 12.¹⁵, Lk. 20.²⁴, 10.³⁵, 7.⁴¹ „du skolininkai: vienas buvo skolingas penkis šimtus denarų (1000 litų), antras penkias dešimtis (100 litų)“, Mat. 18.²⁸, Jono 6.⁷, Mk. 6.³⁷ „miniai pasotinti buvo reikalinga duonos už du šimtus denarų“; Jono 12.⁵ tas tepalas buvo galima parduoti už daugiau kaip tris šimtus denarų“.

2) Mat. 10.²⁹. Lk. 12.⁶, kareiviai gavo 10 asų per dieną.

3) Mat. 5.²⁶ „kol'neatiduosi paskutinio skatiko“ Mk. 12.⁴².

4) Lietuviškame N. Testamento vertime nedaroma skirtumo tarp kvadranso ir leptono. Mat 5.²⁶ eschaton kodranten, Lk. 12.⁵⁹, eschaton lepton.

5) Mat. 18.²⁴⁻³⁵, tarnas buvo skolingas 10,000 talentų (120,000,000 litų) o jam kitas asmuo tik 100 denarų (200 litų), 25.¹⁵.

Mastas (gr. pechos) ilgio mato vienetas rytuose, kaip pėda vakaruose; hebrajų mastas = 0,52 m. (šventas matas) arba 0,45 m. (paprastas matas, Mat. 6.27. Lk. 12.25, Jono 21.8. Apr. 21.27. Apd. 1.12 subato kelias = 2000 mastų). 1 pėda = 296 mm., 1 mastas = 1¹/₂ pėdos.

Turių matai 1 chomer, kor. koros = 394 litrai¹⁾ = 10 efü arba bath-ų (gr. metrētēs, kibirų²⁾, 10 × 39,4 l.; 1 bathas = 3 seah-ai satonai.

1 satonas = 13.12 l.³⁾.

Iš romėnų matų minimi: ksestēs, sextarius,⁴⁾ puodelis = 0,5 l. (0,547 l.),

modius, „saikas“⁵⁾ = 8,75 l.,

tryblion = ¹/₂ sekstariaus (gr. kotylē = indas) = 0,274 l.⁶⁾

2 sekstariai = choiniks = 1,194 l., (Apr. 6.⁶ „saikelis“).

Litra = 0,27 l. (Jono 12.8 „tepalo svarą“ = 327,45 gramai, Jono 19.39. Nikodemus atnešė apie šimtą svarų myros ir aliejaus mišinio“).

10. Žydų kalendorius. Žydų metai susidėjo iš 354 dienų, 8 valandų, 48 minučių ir 38 sekundžių, nes vieno mėnulio mėnuo turėjo tik 29 dienas, 12 valandų 44 minutes ir 3 sekundes; tai mėnuo galėjo turėti 29 arba 30 dienų.

Saulės metams (kilnojamiems metams 365 d., 5 v. 48 m. 48 s.) išlyginti, kurie turi 10 dienų ir 21 val. daugiau, maždaug kas treji metai buvo pridedamas 13 mėnuo. Iki IV amžiaus po Kr. žydai tvirto kalendoriaus neturėjo; naują mėnesį pradėdavo, kai pasirodydavo naujas mėnulis. Mėnesio 30 dieną buvo išklausinėjami liudininkai, kurie pastebėdavo naują šviesą; vyriausioji taryba paskirdavo šitą dieną, kaip naujo mėnesio 1 dieną, kas buvo ugnies signalais arba per pasiuntinius visiems pranešama. Jei nebuvo liudininkų, tai ateinančioji diena buvo paskiriama 1 mėnesio diena, nes mėnuo negalėjo turėti daugiau kaip 30 dienų.

Labai svarbu buvo, kad Pasach (Velykų šventės) Nisano 14 diena būtų po pilno mėnulio — po pavasario ekvinokcijos. Jei pastebėdavo metų pabaigą, kad pasach bus prieš tą ekvinokciją, tai buvo pridedamas vienas (13) mėnuo.

Mėnesių pavadinimai (nuo Babilono nelaisvės) buvo: 1 Svisan (kovo — balandžio mėnuo), 2 Ijjar, 3 Sivan, 4 Tammus, 5 Ab,

¹⁾ Lk. 16.7. „šimtas saikų“.

²⁾ Lk. 16.6 „šimtas statinių“, Jono. 2.6.

³⁾ Mat. 13.38 „tris saikeliai miltų“, Lk. 13.21.

⁴⁾ Mk. 7.4.8.

⁵⁾ Mat. 5.15, Mk. 4.21, Lk. 11.3.

⁶⁾ Mat. 26.23.

6 Elul, 7 Tišri, 8 Marchešvan, 9 Kislev, 10 Tebeth, 11 Šebat, 12 Adar ir 13 mėnuo buvo pavadintas „antruoju adar“. Bažnyčios metai prasidėdavo Nisano 1 dieną, civiliniai metai Tišrio 1 dieną.

Dienos neturėjo ypatingų pavadinimų. Sekmadienį vadino savaitės pirma diena (Mk. 16 ². 9. Lk. 24. ¹. Apd. 20. 7. I Kor. 16. ².), bet 7 diena buvo pavadinta „sabbat“; penkta diena: prisirengimo diena (paraskeuė, Mat. 27. ⁶², Mk. 15. ⁴², Lk. 23. ⁵⁴, Jono 19. ³¹. ⁴².) arba „priešsubatis“ (prosabbaton Mk. 15. ⁴²).

Religinė diena prasidėdavo nuo saulės nusileidimo ir trukdavo iki kitos dienos saulės nusileidimo (Lev. 23. ³²). Todėl Povilas ją vadino nakties diena (gr. nychthēmeron II Kor. 11. ²⁵). Naktis anksčiau buvo dalinama į tris sargybas (Nachtwachen), romėnų į 4 sargybas (nuo 6 v. iki 6 v., Mat. 14. ²⁵, Apd. 12. ⁴). Morkus jas vadina taip: vakaras, vidurnaktis, gaidžiagystė ir rytmetis (Mk. 13. ³⁵). Valandas paprastai skaitė nuo saulėtekio iki saulėleidžio.

8 §. Religinis gyvenimas Naujojo Testamento gadynėj.

. A. Helenizmas.

Krikščionybė, išsiplėtojusi romėnų imperijoje, susitiko su nauja, svetima kultūra: su helenizmu, kuris turėjo filosofijos, religijos ir etikos pobūdį. Šitos kultūros krikščionybei negalima buvo ignoruoti, reikėjo ją pergalėti, arba jai pasiduoti. Graikų tautos garbingi laikai pasibaigė (6—4 amž. pr. Kr.). Turtingumas ir prabanga buvo jos žlugimo (dekademijos) priežastys. Senoji helenų kultūra buvo kūrybinė, vėlesnioji helenistų kultūra buvo epigoniška, (sekamoji, neoriginali). Helenizmas buvo I amžių pr. Kr. ir po Kr. kultūringo žmogaus dvasinė kultūra, pasaulėžiūra.

Helenizmą charakterizuoja filosofiškas eklektizmas ir religiškas sinkretizmas.

Eklektizmas¹⁾ reiškia išrinkimą, sinkretizmas¹⁾—sumaišymą.

Senų filosofijos mokyklų šalininkai buvo ištikimi savo mokytojams, bet vidutinės kultūros žmonės sudarė naują pasaulėžiūrą iš įvairių filosofijos mokyklų. Tai ir yra eklektizmas.

Graikų-romėnų religija negalėjo patenkinti žmonių, vis priimdavo naujas dievybes, naujas mintis iš orientališkų religijų. Iš to kilo religiškas sinkretizmas.

¹⁾ Eklektizmas eina nuo gr. veiksmazodžio eklego—išrinkti, sinkretizmas — nuo veiksmazodžio synkerannymi—sumaišyti.

Filosofijos klasiškoj gadynėj svarbiausios mokyklos buvo *Platono* (Sokrato mokinio), arba akademijos mokykla, kuri išėjo iš idėjų pasaulio (tikros tik idėjos, dorybė=išmintingumas, susilaikymas, teisingumas; ant visa ko stovi valstybė; dievybė — gėrybės idėja); *Aristotelio*, arba peripatetikų filosofija išėjo iš pojūčių pasaulio, be kurio protas neturėtų medžiagos; *stoikų* (Zenono) mokykla metafizikoj skelbė panteizmą, etikoj determinizmą; laimė yra žmogaus sielos ramybė; *epikurejų* mokykla (su mokslu apie atomus) etikoj skelbė kūniškus smagumus, ištvirtimą.

Helenizmo gadynėj visose šitose mokyklose įsiviešpatavo „skepsis“, abejojimas. Buvo pastebėta, kad nė viena mokykla neturi visiškos tiesos, visose yra klaidų. Iš visų žmonės išsirinko sau, ką rado geriausia, ir iš to susidarė *eklektiška filosofija*.

Be eklektizmo, helenizmas turėjo dar ir dualizmo žymę. Pasaulyje nėra idėjos vienybės, bet du principai: gero ir blogo, dvasios ir medžiagos, gero dievas ir blogo viešpats (šetonas) stovi vienas prieš antrą¹⁾. Indijos metafizika ir persų religija buvo taip pat dualistinė. Atlyginimas, gero laimėjimas, kaip ir judaizme, buvo ieškomas ateityje.

Krikščionybė paėmė iš žydų šetono, kaip šio pasaulio valdovo idėją, bet pergalę skyrė Dievui. Žmogaus širdyje (pagal Jėzų) arba kūne (pagal Povilą ir Joną) nuodėmė, blogis turi savo buveinę (Rom. 7. Gal. 5.17). Gero laimėjimas bus kitame pasaulyje (I Kor. 15.28).

Iš šito dualizmo kilo tam tikras pesimizmas: pasaulis yra šetono valdžioj (Jono 14.30), pasaulyje krikščionys turi kentėti (Jono 16.33), kūniškas žmogus nesupranta to, kas yra Dievo, kas yra dvasios (I Kor. 2.14), negali įvykdyti gero, ko jis nori (Rom. 7.15,18,19), yra nuodėmės vergas (R. 7.17). Tik su Dievo pagalba žmogus gali būti išvaduotas iš nuodėmės vergijos (Rom. 8.14, I Kor. 2.11) ir jis laukia galutinio išvadavimo (Fil. 1.21).

Dualizmo padarinys buvo *asketizmas*, kūno marinimas.

Helenizmo ypatybė yra ir „*gnosis*“ (pažinimas), bet ne proto ir patyrimo keliu, tik betarpiška intuicija į dalykų esmę, dievybės ir išmintingumo paslaptį, pasaulio ir angelų paslaptį. Gnosis žadėjo savo pasekėjams aukščiausio džiaugsmo pergyvenimą ir tobulumą. Tuo norėjo tapti žmonių religija. Jo metodas buvo fantastiškas, be sistemos.

Krikščionybė gnosei buvo priešinga. Ji buvo įsitikinusi, kad ji pati turi tikrąją tiesą (Rom. 2.20, I Kor. 8.1). Iš to kilo ginčas tarp krikščionybės ir gnosės.

Kaip filosofijoje apsirėiškė eklektizmas, taip religijoje *sinkretizmas*. Filosofija, stengdamasi išaiškinti pasaulį, buvo sujungta

¹⁾ Iš patyrimo žmonės matė, kad šviesa ir tamsa, laimė ir nelaimė, gera ir bloga keičiasi. Šitie du priešingumai buvo personifikuojami.

su teologija ir dažnai ją pavaduodavo. Daugeliui filosofų Dievas ir pasaulis ir santykiai su Juo buvo tas pats. Už visokių mitiškų dievybių buvo ieškomas tikro Dievo principas. Intelligentų religija buvo panteizmas, paprastų žmonių religija — antropomorfizmas.

Graikų-romėnų politeizmas leido priimti iš rytų naujų dievybių. Žmonės visuomet buvo pasiruošę aukoti „nežinomam Dievui“ (Apd. 17.²⁸). Panteonas buvo atidarytas ir svetimoms dievybėms.

Be to, pasirodė religijos individualizmas. Sena graikų ir romėnų religija buvo tautiška, valstybiška, būtina, dalis pilietiško pareigų. Tai dažnai ėjo prieš sąžinės laisvę. Vėliau žmonės pradėjo laisvai rinktis sau ir kitas dievybes.

Valstybė politiniais sumetimais platino valstybės religiją, steigdavo provincijose, Azijoje, Afrikoje šventyklas valstybės dievybėms ir vėl leido statyti imperijoje šventyklas svetimoms dievybėms. Iš to kilo sinkretizmas, sumaišymas, įtaka vienu religijų kitoms.

Antrame ir pirmame amžiuje prieš Kr. Graikija susipažino su Oriento kultais. Buvo pastebėta, kad kai kurios dievybės turi daug panašumo, pav., semitų Aštarte yra panaši graikų Afroditei arba romėnų Venerai. Buvo priimta daug svetimų kultų, pavyzdžiui, iš Maž. Azijos Kybelė (Magna Mater) su Attisu Adonisu, iš Kapadokijos Ma, iš Syrijos Baalas Hadadas ir Astartė (Atargatis), iš Dahnės prie Antiochijos Artemidė ir Apolonas, iš Aigipto Isis ir Oziris (Serapis) ir iš Persijos Mithra (saulės dievas). Daugelis tų kultų buvo sujungta su orgijomis (moteriškių pasiaukojimu, kunigų kastravimu)¹).

Romėnų imperijos vienybė palengvino tų kultų išsiplėtojimą ir susimaišymą. Pirkliai, kolonistai, kareiviai, valdininkai, karo belaisviai, vergai buvo jų platintojai. Šių naujų kultų priežastis buvo dar ta, kad vakarų žmonių siela dekadentišku laikotarpiu troško ko nors naujo, paslaptingo, mistiško ir ieškojo išganymo, susijungimo su dievybe, ką tie kultai ir žadėjo.

Šie kultai dažnai turėjo mistišką charakterį (todėl vadinosi misterijomis, išganymo religijomis). Tokios buvo Eleusio misterijos (Demeterio kultas)²), Isio Osirio misterijos, Dioniso misterijos (mirtis ir atgaivinimas), Attiso-Adoniso, Mithros. Švenčių proga buvo dramatiški vaidinimai. Misterijų dalyviai betarpiškai pergyveno išganymą. „Initiatus“ (įšventintasis) prisiruošdavo pasninku ir askėze mistiškam pergyvenimui. Puotoj jis susijungdavo su dievu, tapdavo jo gyvybės (mirties ir prisikėlimo) dalyviu (dievu), būdavo nuvalomas nuo nuodėmių, gimdavo iš naujo.

¹) Vienoj pusėj matome pasiilgimą išganymo, antroje — nedorybę ir ištvirkimą.

²) Demeteris ieško savo dukters ir daro sutartį su Hadesu.

Kad tą pasiektų, jis pirmiausia turėjo pereiti įvairius „iniciacijos“ laipsnius.

Šitų orientalinių kultų įtaka buvo tokia, kad ir vakaruose apeigų, ceremonijų vietą pradėjo užimti išvidinis pergyvenimas, buvo sužadinama nuodėmės sąmonė ir išganymo troškimas; žmonės priėjo prie įsitikinimo, kad už daugybės dievybių yra vienas Dievas.

Tarp kitų religijų helenizmui padarė įtakos ir judaizmas (labiausiai diasporoj) per *Septuagintą* (idėjinis tiltas) ir per sinagogą (praktiška priemonė). Senasis Testamentas hebrajų kalba kitoms tautoms buvo neprieinamas, bet graikų kalba žydų monoteizmas pasidarė visiems prieinamas. Graikiškas vertimas buvo skiriamas pirmiausia žydams, nes jie diasporoj užmiršo hebraiškai ir net pačioj Palestinoj kalbėjo arameiškai. Atsitiktinai šitas graikiškas vertimas vadinasi Septuaginta: 70. (Rašoma LXX. Pagal legendą Aigipto karalius Ptolomėjus II Filadelfus 283—247 pr. Kr. paprašė vyr. kunigą Eleazarą Jeruzalėj, kad šitas atsiųstų jam po 6 mokytus vyrus iš kiekvienos giminės—taigi viso 72 ne 70—kad šitie išverstų žydų šv. raštus į aigiptiečiams suprantamą kalbą. Jie dirbo atskiruose kambariuose Faroso saloj ir per 72 dienas išvertė Thorą. Visi vertimai buvo iki paskutinio žodžio vienodi. Šita legenda norėjo įrodyti, kad ne tik Senojo Testamento originalas, bet ir vertimas yra inspiruotas. Iš legendos tikra tik tai, kad Pentateuchas buvo išverstas Aigipte 3 amžių pr. Kr., gal būt, ne iš karto. Kitos Senojo Testamento knygos buvo išverstos tik vėliau, nes 3 amžiuje pr. Kr. Senojo Testamento kanonas nebuvo dar nustatytas. Septuagintos kalba dažnai vartojama N. T-o kalboj). Per Septuagintą žydų religija pasidarė pažįstama kitoms tautoms. Jas supažindino su monoteizmu. Taip Septuaginta palengvino žydų misiją.

Helenizmo laikais žydai varė didelę misiją tarp pagonių. Vieni jų tapo tikri žydai, priėmė apipiaustymą, kiti tik simpatizavo žydų monoteizmui, subatai ir įstatymui apie valgynius. Pirmieji žydų buvo vadinami „teisybės svetimieji“ — gere hassedek, graikų ateinantieji—proselytai, kiti vadinami „Dievo garbintojais“—sebomenoi ton theon, — „pamaldieji“ — fobumenoi ton theon (Apd. 10.2, 13.16).

Pagonis prie žydų traukė labiausiai etiškas monoteizmas ir dorybės rimtumas, kuriais žydai skyrėsi nuo tų laikų kitų tautų. Žydų sinagogų paprastumas traukė labiau inteligentus, negu paprastus žmonės. Žydai dėl savo ekskluzivizmo didelės įtakos helenizmui nedarė. Atvirkščiai, helenizmas darė įtakos judaizmui, pirmiausia diasporoj, labiausiai Aleksandrijoje (*helenistiškas judaizmas*). Žydai paėmė iš helenizmo ne tik filosofiskus terminus, bet ir galvojimo formas. Šitas helenistiškas judaizmas nesvetimas ir Povilui ir Jonui.

Svarbiausias helenistiško judaizmo atstovas buvo *Filonas* iš Aleksandrijos (gimęs 30–32 pr. Kr.). Jis buvo filosofas eklektikas (iš Platono ir stoizmo), bet norėjo būti kartu ir tikras žydas. Alegoriškai aiškino Senąjį Testamentą. (Pav., pasaulio sukūrimas per šešias dienas $6=2 \times 3$, pasaulis turi dvi sferas: dvasią ir kūną, ir tris matavimus. Išvadavimas iš Aigipto — tai simbolis pabėgimo iš kūniško pasaulio pas Dievą. Kad Aigiptas kūniškumo žemė, tai įrodo tas faktas, jog nėra drėkinamas iš dangaus lietaus, bet vandens iš Nylo. Keturios upės rojuje yra keturios filosofiškos dorybės: protingumas, susilaikymas, vyriškumas ir teisingumas). Alegoriškai aiškindamas Senąjį Testamentą, rado jame visą graikų filosofiją, metafiziką ir etiką.

Pagal Filoną, yra vienas Dievas ir vienas Dievo leistas (ir proto arba logoso diriguojamas) pasaulis. Šitas pasaulis (kosmos fainomenos) yra idėjinio pasaulio atvaizdas (kosmos noėtos). Pasaulyje yra daug tarpininkaujančių jėgų — hipostazų — tarp jų ir „logos“. Žmogaus siela egzistavo prieš įsikūnijimą ir egzistuos po mirties. Dabar logoso traukiama siela trokšta grįžti į savo tėvynę. Tai vykdoma per atsižadėjimą, tikėjimą ir mistišką žiūrėjimą, ekstazę. Mistiškas susijungimas su Dievu pasiekiamas palaipsniui. Kas tai pasiekė, tapo Dievo žmogumi (anthropos theou).

Šitas helenistiškas judaizmas turėjo įtakos ir krikščionių teologijai (Povilas, Jonas). Jėzaus ir pirmųjų krikščionių moksle jokios helenizmo įtakos dar nėra. Bet jau po trumpo laiko helenistai Jeruzalėj turėjo savo diakonus, kurių priešakyje stovėjo Steponas (Apd. 6). Jis buvo pirmas krikščionių kankinys (prieš judaistą Jokubą). Helenistai paėmė bažnyčios vadovybę į savo rankas. Iš jų tarpo yra ir Barnabas ir Povilas, kuris sudarė bažnyčios organizaciją, krikščionių teologiją, etiką ir filosofiją. Steponas ir Povilas davė krikščionybei universalų charakterį. Helenizmas padėjo, kad krikščionybė nepasiliko partikularistinė (atskira) žydų sekta, bet tapo universali religija. Bet tai galima pasakyti tik apie judaistinį helenizmą, kuris pats skelbė monoteizmą, mintį apie žmogaus nuodėmingumą ir išganymą, ir taip turėjo daug supratimo apie krikščionybę.

Helenizmo įtaka krikščionybei buvo daugiau formalinė, davė jai kalbą. Ta kalba yra parašyta seniausia krikščionių literatūra. Kad graikų kalba nugalėjo aramėjų kalbą, tai reiškia judaizmo nugalėjimą helenistinę krikščionių bažnyčią. Graikų kalba tapo pirma bažnyčios misijos ir teologijos kalba. Graikiškai buvo parašytas visas Naujojo Testamento kanonas. Šita N. T-to kalba skiriasi nuo klasiškos graikų kalbos. Su graikų kalba atsitiko tas pat, kas su graikų filosofija ir visa kultūra: per savo išsiplėtojimą bepriiminėdama naujas tarmes neteko klasiško charakterio, ir tokiu būdu pasirodė tarmių mišinys. Tai yra „bendra kalba“

(koinė dialektos). Helenizmas savo kalba labai palengvino krikščionybės plėtojimąsi.

B. Judaizmas.

I. Žydų literatūra.

Žydų religijai (judaizmui) pažinti svarbiausias šaltinis yra Naujojo Testamento gadynės žydų literatūra. Po Babilono nelaisvės žydai rinko ir aiškino senesnius S. T-o raštus, parašė dar keletą naujų ir prijungė prie S. T-to kanono. Bet be šitų kanoniškų raštų Naujojo Testamento gadynėj kilo turtinga žydų literatūra, kuri mums aiškiai rodo anų laikų žydų religinį gyvenimą. Kai kurie iš tų raštų krikščionių buvo perdirbti ir priimti, o žydų atmesti. Katalikų Bažnyčia kai kuriuos priėmė, kaip kanoniškus raštus. Protestantų bažnyčios jų nepriima, visus vadina apokryfais (paslėptais raštais) arba pseudepigrafais (kadangi parašyti netikru vardu). Šitie raštai parašyti S. T-to raštų pavyzdžiu. Pagal turinį jie yra apokalipsės, istorijos, poezijos, išminties ir propagandos raštai.

1. *Apokaliptiniai raštai.* Naujojo Testamento gadynėj žydai labiausiai mėgdavo apokaliptinę literatūrą. Apokalipsė¹⁾, apsiireikimas yra fantastiškas pranašavimo ir mokymo būdas. Šitos apokaliptinės literatūros pradų galima rasti jau Senajame Testamente pas pranašą Ezekielį, Zakariją ir Danielių. Apokaliptinė literatūra labiausiai paplito N. T. gadynėj, prigydoma ir krikščionybėj. Kaip apokalipsės buvo visų mėgstamos, rodo ir tas faktas, kad iš hebraiškų ir arameiškų originalų buvo greit išverstos į graikų, lotynų, koptų, aitiopų, kaldėjų, armėnų ir slavų kalbas. Pirmieji apokaliptikai ekstazėj arba sapne turėjo vizijas, regėjimus apie ateities dalykus. Vėlesnieji apokalipsių rašytojai irgi naudodavosi šitų vizijų formomis, nors vizijų ir neturėjo. Šitai literatūrai tinka neramūs laikai, kada žmonės laukė ko nors geresnio, kokių nors permainų. Tokie buvo N. T-to laikai, kur žydai laukė Mesijo ir savo išvadavimo iš svetimo jungo. Tokiais momentais žmonės ir šiandien mėgsta skaityti apokalipses.

Yra visa eilė judaistinių apokalipsių. Mes paminėsime jų tik svarbiausias.

Žymiausia visų yra *Henocho*²⁾ *apokalipsė*. Šita apokalipsė yra įvairių autorių apokaliptinių raštų rinkinys nuo 160 iki 60

¹⁾ Graikiškai apokalipsis nuo veiksmazodžio apokalyptein: atidengti paslėptus dalykus, apreikšti praeities ir ateities paslaptis, viso pasaulio, dangaus, Dievo mintis, esmė.

²⁾ Kaip Henoch apokalipsė, taip ir kitos apokalipsės yra parašytos prisidengus svetimais vardais, garbingų vyrų iš praeities. Tada taip buvo įprasta pagerbti žymius vyrus ir jų vardu geriau išreikiamuoti savo raštus.

metų prieš Kristų. Tie raštai buvo parašyti hebraiškai arba arameiškai, išversti į graikų kalbą ir iš ten į kitas kalbas. Mums yra žinomas aitiopų vertimas, trumpesnis slavų vertimas ir graikų vertimo fragmentai.

Aitiopų vertimas turi 108 perskyrimus. Po įvado apie bedievių ir išrinktuosius (1 — 5) kalba apie angelų nupuolimą (6—16) ir Henocho kelionę danguje (17—36), po to apie Mesiją (37—71) ir žvaigždžių paslaptis (72—82), paskui eina vizijos apie žmonijos istoriją iki Mesijo laikų (83 — 105) ir baigia raginimais (106—108).

Slavų Henocho apokalipsė yra daug trumpesnė, turi tik 68 skyrius. Tenai aprašome, kaip Henochas atsisveikina su savo vaikais ir keliauja per 7 dangus (1 — 21), gauna apreiškimą apie pasaulio sukūrimą ir apie tvaną (22—38), pasakoja savo vaikams, ką jis yra pergyvenęs (39—66) ir baigia patarimais (67—68).

Henocho knyga yra turtingiausias šaltinis pažinti žydų religijai Naujojo Testamento gadynėj. Su žydų religija, ypač Jėzaus laikais, supažindina mus *Mozės įžengimas į dangų* (lotyniškai: assumptio Mosis), kuris buvo parašytas Palestinoj apie 30 metus po Kristaus. Iš šitos knygos mes turime tik 12 skyrių lotyniško vertimo. Čia įeina Mozės kalba savo įpėdiniui Jozuui apie pasaulio istoriją iki Herodo sūnų viešpatavimo. Įdomiai aprašytas laukiamasis Mesijas, kuris nugalės pasaulį, ir paskui bus pasaulio galas.

Iš vėlesnių laikų yra *Ezro IV knyga*. Ją sudaro 7 vizijos, kur nagrinėja klausimą: kodėl Dievas atmetė žydų tautą ir leido pagonims sunaikinti Jeruzalę? Taigi šita knyga buvo parašyta jau krikščionių gadynėj, apie 80 arba 90 metus po Kr. Parašė ją tikintis ir galvojantis žydas. Žydų atmetimą aiškina gimtąja (paveldėjimo) nuodėme, bet džiūgauja, kad būsimojo Mesijo karalystėj viskas bus išlyginta. Knyga parašyta hebraiškai ir išversta į graikų kalbą, bet užsiliko tik lotynų, syrų, arabų, aramejų ir aitiopų kalbomis.

Panašaus turinio knyga yra ir *Barucho apokalipsė*, parašyta dar vėliau, antrame amžiuje po Kr. Syriškasis vertimas turi 87 skyrius. Po istoriško įvado nagrinėja tą patį klausimą: Kodėl leido Dievas sunaikinti Jeruzalę? Kodėl neapsaugojo miesto nors dėl teisiųjų, kurie jame buvo? Kodėl nebaudžia visą piktą pasaulyje, ypač tarp pagonių? (1—30). Visą paguodą randa ateityje ir alegoriškais vaizdais apie vynmedį, kedrą, šaltinius ir dyviką upių, perkūną ir debesis aprašinėja būsimąjį teismą (31—87). Graikiškas ir slaviškas fragmentas septyniolikoj skyrių kalba apie Barucho kelionę per penkis dangus.

Antrame amžiuje po Kr. kilo ir *Abraomo apokalipsė*. 32 skyriuose apima įvairius apreiškimus, kuriuos Abraomas gavo

danguje. Abraomo apokalipsė yra krikščionių perdirbta ir išsilikus tik slavų vertime.

Senovės bažnyčios literatūroje dažnai minima *Elijo apokalipsė* ir *Sofonijo apokalipsė*. Rodos, kad ir jos buvo krikščionių perdirbtos.

2. *Istorijos raštai*. Žydai uoliai garsindavo garbinę savo praeities istoriją, kad tuo mokytų ir ragintų savo bendratikius. Šitų raštų autoriai gyrė žydų tautos ypatybes, Dievo įstatymą, žydų pamaldumą ir peikė pagonis, kurie juos pavergė ir todėl jie turi būti Dievo pasmerkti, žydai gi—palaiminti.

Vienas žymiausių istoriškų raštų yra *Jubiliejų knyga*, kitaip vadinama „mažoji genezis“, nes ji pasakoja tai, kas yra Genezis (I Mozės) knygoj: seniausią istoriją nuo pasaulio sukūrimo iki Izraelio išsivadavimo iš Aigipto. Apreiškimo formoj, kurį Mozė gavo ant Sinajo kalno per angelą, išdėstomas Mozės įstatymas ir kiti įstatymai, parašyti danguje. Autorius gina kunigus ir aštriai kritikuoja pagonis. Istorija padalinta pagal jubiliejinius (t. y. 50) metus, todėl ir knyga taip yra parašyta. Parašė ją žydas, rodos, dar 2 pusėj 2 amžiaus pr. Kr. hebraiškai arba arameiškai. Iki šiol užsiliko tik aitiopų vertimas.

Gerai žinomos yra 4 *Makabejų knygos*, kurios apima makabejų istoriją. Pirmoji knyga, parašyta dar makabejų laikais, t. y., apie 130 m. pr. Kr., yra istoriška ir svarbiausia; parašyta hebraiškai arba arameiškai, užsiliko tik graikų, lotynų ir syrų vertimuose. Antroji ir trečioji knygos parašytos graikiškai jau pirmame amžiuje po Kr. (prieš 70 m). Ketvirtoji knyga parašyta pirmojo amžiaus pr. Kr. antroj pusėj ir vėliau perdirbta. Ji apima legendinę istoriją apie Eleazaro kankinimą, septynis brolius ir jų motiną. Tai kitoniškos rūšies knyga, negu kitos, ji giria protą, kuris valdo geidulius. Šitos knygos labai svarbios žydų religijai pažinti.

Legendariško turinio yra kitos dvi knygos: Judit ir Tobit. *Judit* didvyriškai atvadavo savo tautą, užmušdama priešų vadą Holoferną. Šita knyga parašyta hebraiškai, užsiliko graikų, lotynų, syrų ir aitiopų kalbomis. Joje pasireiškia tvirtas tikėjimas Dievo pagalba ir žydų laimėjimu, jei jie liks ištikimi įstatymui.

Pirmame amžiuje pr. Kr. parašyta yra *Tobito knyga* graikų kalba (vėliau perdirbta graikų, lotynų, aramėjų ir aitiopų kalbomis). Ji aprašo Tobito šeimos istoriją, jo kelionę į Mediją ir jo laimę, gautą už dorybes. Iš knygos matyti tvirtas pasitikėjimas Dievu, uolus įstatymo įsakymų pildymas ir naujos Jeruzalės laukimas.

Prieš Kr. arba po Kristaus gimimo kilo *Adomo ir Ievos gyvenimas*, kuris aprašo rojų, žmonių nupuolinimą ir Adomo šeimą.

Žydai mėgdavo papildyti Senojo Testamento raštus, pridėti priedų. Toks priedas yra *III Ezro knyga* (taip pavadinta pagal lotynišką Bibliją, kur Nehemijo knyga vadinama II Ezro knyga). Ji aprašo gyvenimą nuo Jozijo karaliaus iki Erzo, ypač kultą. Iš makabėjų laikų yra *Manaso malda*, atgailos psalmė, kuri nori papildyti II Paralip. knygos 38 persk. 18 ir 19 eilutes. Danie liaus knygą nori papildyti *Asarjo malda* ir *Trijų vaikinių giesme ugnies pečiuj*; kilus taip pat makabėjų laikais. Iš antro amžiaus pr. Kr. yra *priedas prie Esterės* knygos. Iš tų laikų yra ir legenda apie dorą *Zuzaną*. Žydų religiją prieš pagonių stabmeldystę gina *Jeremijo laiškas*.

Yra ir visa eilė testamentų, rašytų prisidengiant garbingų praeities vyrų vardais. Toks raštas yra *Dvylikos patriarkų testamentas*, parašytas tarp 70 m. pr. Kr. iki 70 m. po Kr. hebraiškai arba arameiškai (užsilikęs graikų, armėnų ir slavų vertimuose). Jis aprašo atskirai kiekvieno patriarko (Jokūbo 12 sūnų, Gen. 49) gyvenimą, paskui jų patarimus, išpėjimus ir pranašavimus. Šita knyga yra labai svarbus šaltinis žydų etikai pažinti.— *Abraomo testamentas* aprašo, kaip Abraomas prieš savo mirtį dar nori pamatyti pasaulį, ir todėl Mykolo arkangelo vežamas per pasaulį, mato praeitį ir dabartį, dangaus paslaptis ir pažįsta Dievo mintis. Paskui miršta, ir jo siela nunešama į rojų. Knyga iš senesnių šaltinių parašyta antrame amžiuje po Kr. Žinoma graikų, slavų ir aitiopų vertimuose. Graikiškai parašytas *Jobo testamentas* iš 2 arba trečio amžiaus.

Mažesnės vertės turi Juozapo istorija, Izajo kankinimas ir kiti istorijos raštai.

3. *Poezijos raštai*. Po Babilono nelaisvės žydai parašė daug psalmių. Kai kurios pateko į Senojo Testamento kanoną, kitos buvo atskirai platinamos. Vienas tokių psalmių rinkinių yra *Salamono psalmės*, parašytos pariziejų 60 metais pr. Kr. hebraiškai (dabar tik graikiškai). Rinkinys turi 18 psalmių, gal būt, ne vieno autoriaus. Šitos psalmės ragina uoliai pildyti Dievo įstatymą, laukti Mesijo, kuris įkurs sau politinę valstybę pagal Dievo įstatymą; primenamas tikėjimas prisikėlimu ir pasaulio galu. Savo laiku šitos psalmės buvo priimtoms ir į Naujojo Testamento kanoną (Codex Alexandrinus).

Salamono odos turi daugiau kaip 40 odų syrų ir koptų vertime. Jos buvo perdirbtos ir todėl rodo žydų, krikščionių ir graikų elementų mišinį. Iš krikščioniškų minčių reikia priminti Dievo įkūnijimą, gimimą iš mergaitės, mirtį ant kryžiaus, nužengimą į pragarą ir trejybės formulę. Odos buvo parašytos gale 1 amžiaus pr. Kr., arba pradžioj 1 amžiaus po Kr., bet apie 100 m. po Kr. krikščionių perdirbtos. Kai kurie jose mato krikščionių darbą iš 2 amžiaus. Šitos odos krikščionių buvo laikomos šventomis knygomis.

4. *Išminties knygos*. Senojo Testamento išminties knygų pavyzdžių per paskutinius du amžius prieš Kr. buvo rašomi išminties raštai, kuriuos labai uoliai skaitė ne tik žydai, bet taip pat krikščionys net ir šiandien. Svarbiausieji tokie raštai yra *Siracho Jėzus* (Jėzus ben Sira) ir *Salamono išmintis*.

Siracho knyga yra patarlių rinkinys apie išmintį, atsižvelgiant į visus praktiško gyvenimo momentus. Svarbiausioji visos knygos mintis yra ta, kad išminties pagrindas, šaltinis ir tikslas yra Dievo baimė: išmintis yra ir Dievo svarbiausioji ypatybė, kuri pasireiškia gamtoje ir istorijoje. Knyga parašyta hebrajų kalba apie 190 m. ir išversta autoriaus anūko 132 arba 131 m. pr. Kr. Be to, buvo išversta į visas senąsias kalbas. Hebraiškas tekstas dingo.

Panašaus turinio yra ir *Salamono išmintis* (Sapientia Salamonis), parašyta pirmojo amžiaus pr. Kr. pirmoj pusėj. Svarbiausioji mintis yra Dievo išmintis su bedievių teismu ir stabmeldystės prakeikimu. Šita knyga gina žydus nuo pagonių filosofijos ir daugdievystės. Bet ir autorius — stovi graikų filosofų įtakoj. Joje daug helenizmo, ir kartu stovi labai arti krikščionybės.

5. *Propagandos raštai*. Žydai rašė ne tik žydams, bet ir kitoms tautoms, kad tarp jų išgarsintų savo religiją, kad patrauktų jas prie savo religijos, rodydami joms savo tautos garbingą ateitį.

Prie tų propagandos raštų priskaitoma *Barucho knyga*, kuri iš dalies priklauso išminties raštams. Ta knyga pasakoja apie Dievo teisingumą ir Izraelio nuodėmingumą, vietomis ir apie išmintį, laukia išvadavimo iš nelaisvės. Bet tai buvo parašyta tik trumpai prieš makabejų laikus, kai kurios vietos prieš Jeruzalės sugriovimą.

Aristeo laiškas Filokratui legendariškai aprašinėja Senojo Testamento išvertimą į graikų kalbą, Septuaginta, nori įrodyti šito vertimo dievišką kilmę ir žydų religijos vertę. Taigi laiškas turi apsaugos ir misijos tikslą. Buvo parašytas apie 100 m. prieš Kristų graikų kalba, kuri labai panaši į N. T. kalbą.

Labiausiai buvo skaitomos (ir šiandien dar yra) *Sibyllos knygos*. Jau seniausiais laikais buvo mėgstamos Graikijoje pranašystės Sibyllos vardu (burtininkės iš aštunto amžiaus pr. Kr. Maž. Azijoje). Žydai pasinaudojo Sibyllos literatūra, perdirbo ją, kad įrodytų, jog jau pagonių pranašai pranašavo kitų tautų žlugimą, skelbė, kad pagonių filosofija ir etika yra be vertės ir gyė žydų pamaldumą ir dorovę. Svarbiausioji mintis visur yra žydų priešų pasmerkimas Mesijo karalystėj. Tokios žydų pranašystės prasidėjo antrame amžiuje prieš Kristų. Krikščionys toliau platino šią literatūrą. Yra žinomos penkios Sibyllos knygos. Svarbiausia yra trečioji, kuri kilo dar antrame amžiuje prieš Kr., ir penktoji, parašyta po Jeruzalės sunaikinimo, kuri rodo nuotaiką tų laikų

žydų, ypač santykiuose su romėnais. Ciesorius Neronas aprašomas su didžiausia neapykanta, kaip Jono apokalipsėj. ¹⁾

6. Žydų rašytojai N. T. gadinėj.

Minėtos žydų literatūros autoriai daugiausia nežinomi. Bet jų yra dar du žymūs žydų rašytojai, kurie gyveno apaštalių laikais, ir todėl yra svarbūs krikščionybėi. Tai yra Filonas iš Aleksandrijos ir Juozas Flavijus. Abu yra žymūs helenistiško judaizmo atstovai.

*Filonas iš Aleksandrijos*²⁾. Kilęs iš kilnios, turtingos šeimos, buvo ištikimas savo tautos narys ir religijos išpažintojas, bet helenistiškai išlavintas filosofas. Jo literatūrinio darbo centras yra Dievo įstatymas. Jo darbo tikslas—žydų religijos aiškinimas ir gynimas. Jo darbų tarpe yra egzegzės: Mozės knygų aiškinimas. Jis alegoriškai aiškina šv. Raštą. Iš sistematiškų filosofijos raštų paminėtini: „Dzetemata kai lyseis“, t.y., klausimai ir atsakymai Biblijos knygoms, „Hypothetika“, t.y., sąlygos. Jis padarė žymią įtaką krikščionių teologijai. Jo raštus vokiečių kalba išleido L. Cohn 1909 metais.

Juozas Flavijus, kilęs iš Jeruzalės iš kunigo giminės, gimė 37 arba 38 metais po Kr. Dar jaunas gerai susipažino su Raštu, su sadukėjais ir eseniečiais. 19 metų amžiaus tapo pariziejų sektos šalininku. Gerai pažino ir helenistinę kultūrą. Žydų karo pradžioj kariavo prieš romėnus Galilejoj, bet greit pasidavė ir perėjo į romėnų pusę. 69 metais palydėjo Titą į Romą, priėmė romėnų pilietybę, gyveno Vespasianio rūmuose, buvo apdovanotas turtais Galilejoj ir mirė pirmojo amžiaus gale.

Jo raštai yra labai svarbūs šaltiniai žydų istorijai. Žymiausieji jo raštai yra septynių knygų *Žydų karas* (Bellum judaicum) (nuo Antiocho Epifano iki 73 m. po Kr.), *Žydų senybės* („Antiguitates judaicae“) nuo pasaulio sukūrimo iki 66 metų po Kr., *savo biografija* („Vita“), kur pateisina savo darbus žydų kare, dvi knygos *prieš Appioną* („Contra Appionem“), kur gynė žydus nuo graikų ir romėnų. Apskritai, visi jo raštai turi gynimo charakterį. (Visus vokiečių kalba išleido H. Clementz, Halle 1900—1901 ir Kohout, Linz 1901).

7. Targumai.

Naujojo Testamento gadinė glaudžiai susijusi su kai kuriais targumais. Kaip jau buvo minėta, žydai po Babilono nelaisvės

¹⁾ Visą judaistinę literatūrą vokiečių kalba išleido E. Kautzsch. Apokryphen und Pseudepigraphen des Alten Testaments 1900.

²⁾ Mirė 41 metais po Kr. Jį jau minėjome straipsnyje apie helenizmą.

jau nebesuprato gerai hebrajų kalbos, jie ėmė kalbėti arameiškai. Todėl buvo reikalinga ir pamaldose hebraiškai perskaitytą šv. Rašto tekstą greit išversti į aramėjų kalbą. Vėliau šitie vertimai buvo parašyti, ir taip kilo targumai. Targumas yra mažiau arba daugiau laisvas vertimas su paaiškinimais (perifrazėmis). Mūsų gadynei priklauso Onkelo ir Jonatano targumai.

Onkelos gyveno pirmojo amžiaus po Kr. pirmoj pusėj; pagal Babilono talmudą, buvo prozelytas ir vyresniojo rabino Gamalielio mokinyš. Jis parašė targumą Pentateuchui (5 Mozės knygoms).

Jonatanas, Uzielio sūnus, Hillelio mokyklos šalininkas, gyveno pirmojo amžiaus po Kr. antroj pusėj, kadangi jis jau pažino Onkelo targumą. Jis parašė targumą ankstesnėms ir vėlesnėms pranašų knygoms (Jozuė, teisėjai, 2 Samuelio, 2 karalių knygos, Izajos, Jeremias, Ezekiel ir 12 mažųjų pranašų). Jo targumas laisviau išverstas, negu Onkelo, ypač pranašų, kur nori tekstą gerai paaiškinti.

Yra ir visa eilė kitų targunų, bet jie kilę iš vėlesnių laikų.

8. Rabinų literatūra. Talmudas.

Ne visai, bet iš dalies mūsų gadynei priklauso ir rabinų literatūra, Talmudas. Jis yra didelis šaltinis religiniam žydų gyvenimui pažinti.

Talmudas (t.y., studija, mokslas) yra daugelio raštų rinkinys. Jis susideda iš dviejų dalių: *Mišna* ir *Gemara*.

Mišna (t.y., kartojimas, nerašytas mokslas) yra žymių žydų mokytojų iš antrojo amžiaus po Kr. pamokymų rinkinys apie Mozės įstatymą. Minima apie 150 mokytojų iš pirmojo ir antrojo amžiaus po Kr., kurie arameiškai vadinasi *tannaim*, *tanaitai*, kitaip buvo vadinami *rabbi* (t.y., mano mokytojas), rečiau *rabban* (mūsų mokytojas). Šitie rabinai dalinami į keturias generacijas. Į pirmąją generaciją 10–90 m. po Kr. įskaitomi Hillelio mokyklos šalininkai, tarp jų vyresnis rabban Gamalielis (žinomas iš Apaštalo Darbų 5), rabban Jochanan ben Zakkai ir Šamajo mokykla. Antrajai generacijai (90–130) priklauso rabban Gamalielis II, Josna ben Chananja, Eliezer ben Hyrkanos, Ismael ir visų žymiausias rabban Akiba (kuris priėmė Barkochbą kaip Mesiją), Mišnos įkūrėjas (vietoj komentaro sistematiškai padalino visą savo mokslą). Trečiąją generaciją (130–160) sudaro Akibos mokiniai, ypač rabban Meir, kuris toliau dirbo savo mokytojo sistematišką darbą. Ant jo darbo pagįndo ketvirtoji generacija (160–200) Juda Ha-nasi (Rabbenu hakkadoš: mūsų šventasis mokytojas) sustatė visą *Mišną*.

Mišna turi šešias knygas su 63 traktatais. (Kiekvienas traktatas dalinamas į skyrius ir skyriai į pamokymus). Pirmoji knyga

„Zeraim“ (sėklos) vienuolikoje traktatų kalba pirmiausia apie žemdirbystės įstatus. (1. Berakhoth: palaiminimai, maldos, 5. Šebiith: septintieji metai, 6. Terumoth: dovanos kunigams ir aukos, 7. Maaseroth: dešimtinės, 11. Bikkurim: pradaį).

Antroji knyga „Moed“ (šventės laikas) turi 12 traktatų apie švenčių dienas. (1. Šabbath: subata, 3. Pesachim: Velykos 5. Joma: Suderinimo diena, 6. Sukka: šėtrų šventė, 7. Beza: kiaušinis, ar galima suvalgyti šventės dieną padėtą kiaušinį? Kas leista ir neleista daryti subatos dieną. 8. Roš-ha-šana: naujieji metai).

Trečioji knyga „Našim“ (moteriškės) turi 7 traktatus apie vedybų teisę ir nazirų pažadus.

Ketvirtoji knyga „Nesigim“ (žalų darymas) su 10 traktatų dėsto kriminalinę ir civilinę teisę. (4. Sanhedrin: sinedrija, 6. Šebuoth: priesaikos, 7. Edujoth: liudijimai, 9. Arboth arba Pirke Aboth: tėvai, protėvių patarimai).

Penktoji knyga „Kodašim“ (šventieji dalykai) 11 traktatų kalba ypač apie aukas ir valgius (kurių neleista valgyti).

Šeštoji knyga „Teharoth“ (švarumas) 12 traktatų apima įstatus apie švarumą ir nešvarumą.

Mišnos kalba yra naujoji hebrajų kalba¹⁾.

Be traktatų, kurie surinkti Mišnoje, yra ir kitų traktatų. Šitie arameiškai vadinasi *Baraitha* (t. y., „išorinė“ Mišna) arba *Tosephta* (priedas, prijungimas). Tai yra į Mišną panašus veikalas. Jo kilmė ne visai aiški, (Išleido jį M. S. Zuckermannel, Pasewalk 1880).

Nuo trečio iki šešto amžiaus po Kr. gyvenusieji žydų mokytojai vadinasi *amorejai* (kalbėtojai), aiškintojai, kadangi jie užsiėmė ypač Mišnos aiškinimu. Tai vyko Palestinoj ir Babilonijoj, kur buvo žymios rabinų mokyklos. Taip kilęs veikalas vadinasi *Gemara*, t. y., pabaigiamas. Tuo baigiasi Mišnos ir Talmudo darbas.

Bet Talmudo darbas nėra vienodas. Daromas skirtumas tarp Palestinos, arba Jeruzalės, ir tarp Babilono Talmudo.

Palestinos, arba *Jeruzalės*, *Talmudas* kilo 4 ir 5 amžiuje po Kr. Jis parašytas iš dalies hebraiškai, iš dalies arameiškai. (Visą Jeruzalės Talmudą prancūzų kalba išleido M. Schwab: *Le Talmud de Jérusalem*, 11 tomų, Paris 1878-90; vokiškai A. Wünsche: *Der Jerusalemische Talmud in seinen haggadischen Bestandtheilen ins Deutsche übertragen*, Zürich 1880).

¹⁾ Vokiečių kalba yra keletas Mišnos leidinių, bet jie apima tik vieną Mišnos dalį. A. Sammt: *Mischnajoth, die 6 Ordnungen der Mischna*. Hebraisher Text mit Punktation, deutscher Übersetzung u. Erklärung, Berlin 1887 (nepabaigta); Geog Beer und Oskar Haltemann: *Die Mischna, Text und Übersetzung und ausführliche Erklärung*, 1912—Ausgewählte Mischna-traktate H. L. Stracko ir kitas P. Fiebigio.

Babilono Talmudas penkis kartus didesnis už Jeruzalės Talmudą, nuo šio visai nepriklauso ir yra labiau vertinamas. Jis pradėtas jau trečiame amžiuje Babilonijos žydų mokyklose Suroj ir Nehardejoj. Priruoštąją medžiagą pirmą kartą suredagavo Rab Aši¹⁾ (miręs 427); kaip paskutinis redaktorius iš amorejų minimas Rab Abina (miręs 499). Bet Babilono Talmudas pabaigtas buvo tik šeštame amžiuje mokslininkų, kurie vadinas *saborejais*, t. y., aiškintojais, mąstytojais.

Babilono Talmudas parašytas daugiausia rytų aramėjų kalba, tik maža dalis hebraiškai. Jis neapima visų Mišnos traktatų. (Visą tekstą su anglų vertimu išleido L. Rodkinson, 20 tomų, New-Jork 1896—1903, su vokišku vertimu Lazaras Goldschmidt 1897 (nepabaigtas), vokiškas vertimas su paaiškinimais ir Nivard Schlögl, Wien 1921 (nepabaigtas).

Midrašai skiriasi nuo kitų rabinų raštų tuo, kad jie nėra sistematiški, bet skirti atskiroms šv. Rašto knygoms. Jie iš dalies kilo tanaitų laikais²⁾. Midraš=ieškojimas, studijavimas, aiškinimas, kitaip sakant, komentaras. Iš tanaitų laikų mes turim halachos pobūdžio tris midrašus: *Mešilta* (=matas) Mozės II knygai, *Sifra* (=knyga) Mozės III knygai ir *Sifre* (=knygos) Mozės IV ir V knygai. (Mešiltą išleido vokiečių kalba I. Winter ir A. Wünsche 1909, Sifrą J. H. Weisz, Wien 1862, Sifre, I dalį M. Friedmann, Wien 1864). Haggados (mokslo, dogmatikos) pobūdžio midrašai kilo tik 6 amžiuje ir dar vėliau. (Daugelį jų išleido vokiečių kalba A. Wünsche).

II. Religinės ir politinės žydų srovės.

1. *Rašto žinovai*. Be kunigų, kurių pareiga buvo pirmiausia aukoti, žydų religija rūpinosi ir kiti žmonės. Jų priešakyje stovėjo Rašto žinovai.

Žydų didžiausias pasigirimas buvo Mozės įstatymas. Jo studijavimu užsiimdavo daugelis pamaldžių ir mokytų vyrų. Žydai juos vadindavo „soferim“=raštininkais.

Pirmas toks „sofer“ buvo Ezra (7.6.11. N:h. 8.1.9). Po Babilono nelaisvės žydai labai susidomėjo Mozės įstatymu. Reikėjo jis apsaugoti, aiškinti ir perduoti būsimoms kartoms. Šitas darbas buvo laisvas (pašalinis). Juo užsiimdavo mokyti vyrai iš religijos meilės. Gyventi iš to nebuvo galima (Hillelis, Povilas).

Rašto žinovų nuopelnas tas, kad jie apsaugojo ir atidavė žydams ir visam pasauliui Senojo Testamento literatūrą. Jie buvo žydų taip gerbiami, kad gavo vietą net aukščiausioj taryboj, synedrijoj.

1) Babilonijoje rabinai buvo vadinami „Rab“.

2) Halakos, etikos pobūdžio midrašai.

Per juos judaizmas tapo knygos religija. Jėzaus laikais jie sudarė Rašto žinovų cechą ir buvo didžiausi naujosios dvasios priešai.

Naujasis Testamentas juos vadina įvairiais vardais, dažniausiai „grammateus“, kas atsako hebraiškam „sofer“ ir reiškia raštininką, rašytoją, literatą (Mk. 1.²²). Dėl įstatymo studijavimo jų kitas pavadinimas yra „nomikos“ (Mat. 22.³⁵. Lk. 10.²⁵, nomos=įstatymas), arba „nomodidaskalos“ (įstatymo mokytojas Lk. 5.¹⁷, Apd. 5.³⁴).

Jų svarbiausia pastanga buvo išlaikyti tradiciją (patrikai paradoseis Gal. 1.¹⁵), senesniųjų pažiūras.¹⁾ Todėl jie papunkčiai norėjo pažinti tradiciją (Apd. 22.³), ją išlaikyti ir kitiems perduoti.²⁾ Raštų studijavimą vadino žodžiu „ieškoti“³⁾ (graikiškai „ereunan“, tyrinėti Jono 5.³⁹). Jėzaus laikais Senojo Testamento kanonas buvo jau nustatytas (užbaigtas). Tai buvo pirmiausia Rašto žinovų nuopelnas. Jie nustatė, kurios knygos turi būti paimtos į kanoną, ir išdirbo pažiūrą apie Rašto įkvėpimą (inspiraciją).

Kai kanonas buvo jau baigtas, jų svarbiausias darbas buvo Rašto aiškinimas. Jų egzegezė buvo alegoriška. (Gal. 4.²⁴, 3.¹⁶. I Kor. 9.^{9.10}).

Iš Rašto jie stengėsi išdirbti mokslo sistemą (dogmatiką, hebraiškai „haggadā“ nuo higgid-limmed-mokytī) ir instrukcijas kasdieniniam gyvenimui (etiką, kazuistiką, hebraiškai „halacha“, nuo halach-vaikščioti, gyventi).

Jėzus buvo priešingas Rašto žinovams dėl jų gyvenimo (Mat. 23). Jie prisilaikė įstatymo raidės, bet rado būdą palengvinti įstatymo pildymą. (Pavyzdžiui, subatos dieną nieko nebuvo leista dirbti, bet jie nustatė sieną tarp leistųjų ir neleistųjų dalykų, pav., kad žydas gali eiti subatos dieną 2000 mastų, Apd. 1.¹², subatos kelias, ne tik į bažnyčią; tokį kelią padarė ir Mozė į šventyklą). Rašto žinovų galvojimo būdą rodo kad ir šie klausimai: kas bus po mirties su žmona, kuri buvo ištekėjusi už 7 brolių (Lk. 20.²⁷), arba, keno sūnus bus Mesijas (Mk. 12.³⁵)?

Jie ne tik aiškindavo Senąjį Testamentą, bet ir papildydavo, ko tenai nerasdavo.

Jie, užsiimdami formalumais, mažmožiais, užmiršo svarbiausius dalykus. Tai jiems prikišo ir Jėzus (Mk. 7.¹¹, Mat. 23). Tuo jie atkreipė liaudį nuo religijos esmės, (branduolio, Lk. 11.⁵², Mat. 23.¹³, „jūs užrakinatė dangaus karalystę ties žmonėmis“).

¹⁾ „Girdėjote, kad senesniems pasakyta“, Mat. 5.²¹.

²⁾ „Perimti hebr. masar, iš tenai yra Masora: mokytų mokykla, kuri saugojo S. T. tekstą; perduoti: kibbel, iš čia Kabala.

³⁾ Hebraiškai „daraš“ iš čia „Midraš“ mokslinis komentaras Biblijai.

Savo ir pirmatakų mokslą jie perduodavo gyvu žodžiu. Jų mokslas buvo saugojamas atmintyje dažnu kartojimu¹⁾. Dažnai buvo pridėdama prie tradicijos ir naujų dalykų.

Rašto žinovai lavinosi pasikalbėjimuose, disputuose, ginčuose (graik. dzetesis Apd. 15.2, 18.5). Jauni mokiniai klausė, bet galėjo ir paklausti ir buvo klausinėjami (Lk. 2.46-47). Pasikalbėjimas tarp mokytojų (kaip rytuose) buvo labai triukšmingas.

Mokytų „meisterių“ mokyklos susidarė iš privatiškų jaunų vyrų grupių. Naujajame Testamente minimas Gamalielis, Sauliaus mokytojas (Apd. 5.34, 22.3); anksčiau veikė Hillel ir Šammai.

Apskritai, Rašto žinovai dirbo be atlyginimo. (Kai Jėzus sako, kad jie „ryja našlių namus, dengdamies ilga malda“, tai nebuvo bendra taisyklė; Mk. 12.40). Todėl jie buvo liaudies gerbiami, vadinami „meisteriais“ (rabbi, Mat. 23.7.9.), gal būt, ir „tėvu ir vadu“ (Mat. 23.9.10, pater kai kathēgētēs). Patys reikalavo, kad būtų sveikinami (Mat. 23.7.) ir užimdavo pirmas vietas pokyliuose ir pirmus krėslus sinagogose (Mat. 23.6.). Visuomet buvo apsivilkę iškilmių rūbais. Ant rūbų nešiodavo „kutus“ (cicith. Mat. 23.5) ir kitas pamaldumo žymes (fylakteria=apsauga, amuletą, antrašą, hebr. tehilim: dirželiai su odiniu arba mediniu kubu, į kurį buvo įrašyta žydų tikėjimo vieno Dievo išpažintis, pavadinta: „Šema Jizrael=Klausyk Izrael, Viešpats, mūsų Dievas, viens vienintelis yra Dievas...“; tai turėjo būti pririšta ant kaktos, ant rankos ir parašyta „aukščiau stulpų namų ir į vartus“, Deut. 6.4-9, 11.13-21).

Jėzaus procese Rašto žinovai stovėjo drauge su pariziejais prieš Jėzų.

Religinės srovės ir partijos.

Dar labiau, negu graikai filosofija, žydai susidomėjo religija. Kaip Graikijoje kilo filosofijos mokyklos, taip tarp žydų kilo religinės srovės. Iš jų Naujajame Testamente minimi: pariziejai, saddukejai ir eseniečiai.

2. *Pariziejai.* Žydų religiniame gyvenime svarbiausią rolę vaidino pariziejai; judaizmas turi parizeišką charakterį.

Graikiškas žodis „farisaiot“ yra perdirbtas iš hebraiško žodžio „perušim“ arba arameiško „parišajja“. „Perušit“ reiškia atsiskyrimą. Pariziejai, kad išliktų nesutepti, atsiskyrė nuo paprastų žmonių (hebr. „am haarez“: žemės liaudis).

Pariziejų veikimas prasidėjo Hasmonejų laikais. Aleksandras Janejus (103-76) buvo jų priešas, o Aleksandra — jų šalininkė (76-67). Jie buvo priešingi Herodų dinastijai (kuri buvo per mažai tautiška ir orthodoksiška) ir romėnų (pagonių) valdžiai.

¹⁾ Kartojimas=mišna=Rašto žinovų literatūra.

Pariziejai stengėsi Dievo įstatymą pritaikinti gyvenimui. Rašto žinovai labiau teoretiškai užsiėmė šv. Raštu, pariziejams tai buvo gyvenimo taisyklė. Rašto žinovas galėjo būti parizieju ir atvirkščiai.

Pariziejai norėjo, kad Dievo įstatymas būtų visiems gyvenimo taisyklė. Jie sudarė religinę srovę, arba partiją, sektą (Apd. 15.5. „hairesis ton farisaion), tarp žydų, kurie norėjo gyvenimą suderinti su įstatymu. Tam reikėjo gerai pažinti įstatymą. Todėl pariziejai evangelijose dažnai minimi drauge su Rašto žinovais (Mat. 5.20, 15.1, 23, Mk. 7.5. Lk. 6.17, 7.30. Jono 8.3.).

Kaip Jėzaus priešai, evangelijose jie aprašomi iš blogosios pusės. Apskritai, nebuvo gėda būti parizieju. Povilas, nors ir žinojo Jėzaus mintį apie pariziejus, nesigėdijo vadintis parizieju (Pilyp. 3.5.6. Apd. 23.6. „aš pariziejas, pariziejų sūnus“). Pagal įstatymo reikalavimą, nebuvo peiktinas (Pil. 3.5.6). Kitas garsus pariziejus, Gamalielis taip pat nedaro blogo įspūdžio (Apd. 5.34).

Beveik visa, kas buvo pasakyta apie Rašto žinovus, galima pasakyti ir apie pariziejus; pirmųjų teoriją pastarieji vykdė. Jėzus prikaišiojo jų formalistikumą, kazuistiką ir veidmainystę (Mk. 7.6 Mat. 6.2, 5.16, 23; pariziejas ir veidmainys šiandien reiškia tą patį). Jėzus nepasitenkino formališkumu, apeigomis be širdies ir minčių pakeitimo, be meilės ir gailestingumo. Jis juos vadina „pabaltintais kapais“ (Mat. 23.27), jie gražūs tik iš viršaus. Daro viską tik dėl to, kad būtų žmonių giriami (Mat. 6.1.2, Lk. 8.10). Vis dėlto reikia pripažinti, kad kai kurie rimtai stengėsi būti pamaldūs, davė daugiau dešimtinių, pasninkavo ir meldėsi daugiau, negu buvo reikalinga (Mat. 23.23, Lk. 18.10).

Pariziejai prikaišiojo Jėzui, kad jis nesilaikė jų formališkos religijos įstatų (pasninkavimo, Mk. 2.19, Mat. 9.14, Lk. 5.33.34, subatos, Mk. 2.28, Jono 5.18). Jie jautė, kad Jėzaus nusistatymas prieš formalumus reiškia jų religijos galą. Jų akyse peiktinas buvo ir Jėzaus draugavimas su nusidėjėliais. Egoistiškas susirūpinimas savo garbe nuslopino juose nusidėjėlių meilę. Jėzaus nusidėjėlių meilė, jo gailestingumas, malonė ir nuodėmių atleidimas jiems buvo svetimas. Krikščionybė reiškia parizeizmo nugalėjimą (pralaimėjimą).

3. *Saddukėjai* turėjo mažesnės įtakos, negu pariziejai. Greta pariziejų, kaip liaudies partijos, 2 amžiuje pr. Kr. jie pasirodė, kaip aristokratų partija. Sadduk arba Sadok buvo vyr. kunigo vardas Dovydo laikais (II Paral. 15.11, Ezech. 44.15). Gal būt, jo ainiai sudarė saddukejų partijos branduolį. Iš jų kilo Hasmonėjų šeima (I Makkab. 2.1), kuri kai kada tarp jų rasdavo paramos prieš demokratiškus pariziejus.

Saddukėjai neigė angelų egzistavimą ir žmonių prisikėlimą. (Mk. 12.18-, Mat. 22.23, Apd. 4.1, 23 8). Dievas pagal juos, tiek atgamtiškas, kad negali rūpintis kiekvieno žmogaus likimu.

Prieš Jėzų jie ėjo drauge su pariziejaus (Mat. 16.1).

4. *Esseniečiai*¹⁾. Naujajame Testamente jie visai neminimi. Jie sudarė pamaldžių asketiško gyvenimo žmonių grupę, užsiėmė žemdirbyste, pramone, paleido vergus, nepripažino vedybų, visi jų turtai buvo bendri (komunizmas), laikėsi šventų knygų, švėsdavo subatą, atmetė priesaiką ir gyvulių aukojimą.—Helenistiškas sinkretizmas padarė jiems didelę įtaką (sakramentalis valgymas, pirtis, saulės kultas, atsisakymas nuo vedybų, nuo mėsos). Jie pasirodė 2 amžiuje pr. Kr., gyveno kai kuriuose miestuose į vakarus nuo Mirusiųjų jūros. Turėjo griežtą discipliną. Naujus narius priimdavo po 3 metų bandymo. Jų skaičius Filono laikais siekė 4000-čius.

5. *Terapeutai*. Askezės atžvilgiu į esseniečius panaši sekta buvo terapeutai. Šita sekta atsirado už Palestinos sienų, ypač Aigipte, kur ir pražydo pirmame amžiuje po Kr. Žinią apie ją duoda mums Filonas savo rašte apie kontemplatyvišką gyvenimą (*Vita contemplativa*).

Pagal jį Aigipte, ypač prie Aleksandrijos, buvo daug žmonių, kurie paliko savo turtą, gimines ir pasitraukė į nuošalumą, kad apsisaugotų nuo pagundų. Jie vadinosi terapeutais, gal būt, todėl, kad mokėjo išgydyti sielą nuo jos ligų, arba, todėl, kad jie garbino Dievą. Graikiškas žodis „terapeuein“ reiškia „gydyti“ arba „garbinti, tarnauti“.

Netoli Aleksandrijos vyrai ir moteriškės (ypač senmergės) gyveno mažuose butuose. Kiekviename bute buvo vienas šventas kambarys, kur negalėjo įnešti nieko nešvento. Jame tik tarnavo Dievui. Valgė kitame kambaryje. Terapeutai meldavosi rytą ir vakarą, likusį laiką skirdavo askezei ir studijuoti Raštui, kurį aiškino alegoriškai. Tik saulei nusileidus išeidavo iš savo šventyklų ir valgydavo. Jų valgis 7 dieną buvo vanduo, duona ir druska. Septintą dieną, ištepę savo kūnus, susirinkdavo bendroji šventykloj, kuri mūru buvo padalinta į dvi dalis: vyrams ir moterims. Vyriausias sakydavo ten prakalbą. Didžiausioji jų šventė buvo Sekminės (50 diena), kada visi dalyvaudavo bendrame valgyme. Jie nebuvo krikščionys, kaip dažnai minima, bet žydai. Jie visai skiriasi nuo esseniečių. Naujasis Testamentas jų nemini.

Politinės grupės.

6. *Herodianai*. Herodų dinastija, apskritai, buvo svetima žydų tautai, bet vis dėlto turėjo savo partiją (dinastišką, valdžios partiją). Jų tikslas, gal būt, buvo palaikyti Herodų valdžią (Ga-

¹⁾ Graikiškai essenoi, essaioi, hebr. chasea, plur. chosen—pamaldus, arba chazah: matyti, aram. chazain: matantis, pranašaujantis.

fililėjoj) arba ją gražinti (Judejoj). Todėl kovojo prieš romėnus ir hasmonejus.

Ne visai aišku, kodėl jie susijungė su pariziejais prieš Jėzų (Mk. 3.6, 12.13, Mat. 22.16). Gal būt, herodianai matė Jėzuje galimą pretendentą į Dovydo sostą, ir pariziejai ieškojo jų tarpe paramos prieš Jėzų.

7. *Zelotai*. Po Herodo I mirties revoliucionieriaus Judo Galiliečio šalininkai įsteigė politišką, karišką partiją žydų laisvei apsaugoti. Jie vadinosi zelotais—uoliaisiais (radikalais, nesutaikomais). Jie privedė prie nelaimingo žydų karo.

Ir vienas Jėzaus mokinyš buvo zelotas — Simonas Kananietis (Lk. 6.15, Apd. 1.13). Gal būt, mesianiška viltis atvedė jį prie Jėzaus.

8. *Samaritonai*. Žydų artimiausieji kaimynai ir giminiečiai buvo samaritonai. Religijos atžvilgiu buvo panašumo ir skirtumo tarp jų. Jie turėjo Pentateuchą, parašytą samaritoniškais raidėmis (bet skaitė jį hebraiškai), kurį jie aiškindavo savo samaritoniškuose arameiškuose targumuose. (Jų Pentateuchas mažai skiriasi nuo masoretiško). Jie tikėjo vieną Dievą, Jahvę, laukė Mesijo (Jono 4.25), švėsdavo subatą. Turėjo savo šventyklą ant Garizimo kalno nuo Aleksandro Didžiojo laikų, bet ji buvo Jono Hyrkano I nugriauta 128 metais pr. Kr.

III. Religinė santvarka.

1. *Bažnyčia*. Žydų gyvenimo centras buvo bažnyčia. Dėl jos buvo laikomas šventu Siono kalnas ir visas miestas (net kraštas ir tauta). Jėzaus laikais tenai stovėjo Herodo bažnyčia¹). Jis pradėjo ją statyti iš naujo 20 metais pr. Kr. Jo įpėdiniai dirbo šią darbą beveik iki bažnyčios sugriovimo.

Aplink bažnyčios aikštę buvo mūras, 490 m. ilgio ir 320 m. pločio. Mūro vidurinė pusė buvo trys eilės pridengtų stulpų (13 m. aukštumo)²). Iš ten įžengdavo į pagonių kiemą, kuris visiems buvo prieinamas. Tenai stovėjo pinigų mainininkai ir gyvulių pirkliai (Mat. 21.12., Mk. 11.15, Jono 2.14.15). Nuo šito kiemo bažnyčia buvo atskirta 1½ m. aukščio tvorele („soreg“). Eiti už tos tvorelės pagonims buvo uždrausta mirties bausme. Iš to kiemo šiaurės-rytų pusėje laiptai vedė į moterų kiemą; moterys toliau eiti nebegalėjo. Toliau buvo vyrų kiemas ir synedrijos salė su Salamono prieangiu („stoa tu Salamonos, Jono 10.23, Apd. 3.11).

¹) Pirmąją bažnyčią pastatė karalius Salamonas, antrąją Zorobabelis po Babilono nelaisvės. Šią atnaujino ir padidino Herodas.

²) Karališkas prieangis, „basileios stoa“.

Akmenine tvorele buvo atskirtas levitų kiemas ir už to buvo kunigų kiemas, kurio viduryje po atviru dangumi stovėjo 8 m. aukštumo aukuras.

Tik iš šitos vietos 12 laiptų vedė į tikrąją bažnyčią. Pirmą jos dalis buvo šventykla su altoriumi smilkams,¹⁾ su 7 vamzdžių liktorium ir stalu su šventos duonos (12) kepalais. Šventykla buvo 20 m. ilgio, 30 m. pločio ir 30 m. aukščio. Uždanga nuo jos skyrė šventų šventovę — (10 m.³, *hagia hagion*, Hebr. 9.4), tamsią, be langų. Herodo bažnyčioj ji buvo tuščia, jos daiktai (sandaros skrynios su 10 įsakymų ir Arono lazda) žuvo Babilono nelaisvėj.

Mūras aplink bažnyčios kiemą buvo 23 m. aukščio; uola, ant kurios stovėjo, — 36 m. aukščio. (Gal būt, tenai buvo gundomas Jėzus, Mat. 4.5).

Kadangi Jėzus nebuvo kunigas, negalėjo toliau eiti, kaip iki vyrų kiemo. „Gražiosios durys“, prie kurių sėdėdavo raišas žmogus (Apd. 3.2), buvo svarbiausias įėjimas iš rytų pusės į moterų kiemą. Šio kiemo viduje stovėjo trylika išdų (skrynių aukoms), kur Jėzus stebėjo žmonių aukojimą (Mk. 12.41-44, Lk. 21.1.). Svarbiausias išdas buvo prie šventyklos (Mat. 27.6).

2. *Kunigai*. Bažnyčios apeigas ir pamaldas pagal įstatymą (II Moz. 28) galėjo atlikti tik kunigai iš Levio giminės (iš kurios buvo Mozė ir Aronas). Levitai nebuvo iš Arono giminės ir atlikdavo tik antraeiles pareigas.

Kunigai buvo padalinti į 24 klases, kurie iš eilės atlikdavo pareigas bažnyčioj. Eilė (tvarka, taksis) buvo nustatoma burtais. Tarnybos metu kunigai gyveno bažnyčioj.

Aukščiausias visų kunigų buvo vyriausias kunigas. Tai buvo, apskritai, seniausias Arono giminės narys. Jis turėjo pasilikti iki gyvos galvos, bet romėnai dažnai pašalindavo ir paskirdavo kitą vyr. kunigą. Kai Naujasis Testamentas daugiskaitoje kalba apie vyr. kunigus („vyskopus“ Mt. 2.4, Mk. 10.93, Lk. 22.4 Apd. 9.14), tai reiškia kai kurių šeimų narius, iš kurių buvo galima rinkti vyr. kunigą. Šiaip visi kunigai buvo lygūs.

Vyr. kunigas buvo ne tik kunigų viršininkas, bet ir synedrijos pirmininkas (Mat. 26.59, 27.1, Mk. 14.55, Lk. 22.66) ir teisėjas religinėse bylose (Mat. 26.63). Iš apeigų tik jis galėjo atlikti suderinimo dienos auką (Žyd. 9.7).

Iš vyr. kunigų Jėzaus procese dalyvavo Annas (Jono 18.13) ir Kajafas. Annas buvo vyr. kunigas 6—14 metų po Kr. Augustui mirus, jis buvo prokuratoriaus Valerijaus Grato pašalintas. Bet savo įtaką palaikė jis ir toliau; žydai gerbė jį kaip savo galvą,

¹⁾ Hebr. 9.4 klaidingai pastatytas auksinis smilkintuvas šventų šventovėj.

kada penki jo sūnūs ir žentas iš eilės užėmė jo vietą. Jėzus pirmiausia buvo vedamas pas Anną ir tik paskui pas Kajifą (Anno žentą), kuris tuomet buvo vyr. kunigas iki 37 metų. (Žiūrėk Lk. 3.2 „po vyriausiasis kunigais Annu ir Kajifu“). Povilo teismo metu vyr. kunigu buvo Ananijas (Apd. 23.2, 24.1).

Kunigai atlikdavo kasdienines ir šventadienių apeigas ir viską, kas su tuo buvo susiję. Jų tarnyba buvo atlyginama. Iš žemės dešimtinių bažnyčiai jie gaudavo dešimtą dalį (Num. 18.20-32, Lk. 11.42, 18.12, Mat. 23.23). Be to, jie gaudavo pirmones iš aliejaus, vyno, javų ir tešlos. Tik jie turėjo teisę valgyti aukos gyvulių mėsą, jei ji nebuvo skirta sudeginti.

Levitai atlikdavo tik pašalinius, pagalbinius darbus bažnyčios tarnyboje. (Plačiau apie tai kalba Senojo Testamento senybės).

3. *Pamaldos*. Pamaldų esmė (pagrindas) buvo aukos (aukojimas). Buvo kasdieninės ir švenčių aukos. Kasdieninė auka buvo atnašaujama rytą ir vakarą (3 val. po piet) ir susidedavo iš avinėlio, aliejaus, pyrago ir vyno. Rytą prieš aukojimą ir vakare po aukojimo buvo deginami smilkalai (Lk. 1.9).

Per aukojimą susirinkdavo pamaždūs žmonės į kiemą melstis (Apd. 3.1). Iš aukojimo jie matydavo tik pasiruošimus. Auko- jimo metu jie meldėsi (Lk. 1.10). Kai kada po aukojimo kunigas sakydavo prakalbą miniai (Lk. 1.21, 22). Paskui ėjo kunigo palaimi- nimas, kurio visi laukė.

Prie aukų buvo giedamos psalmės (kasdien kitos, subatos d. 92, sekmadienį 24, pirmadienį 48, antradienį 82, trečiadienį 94, ketvirtadienį 81 ir penktadienį 93).

Subatos dieną buvo aukojama dvigubai; tuomet buvo pamainoma ir „padėtoji duona“ (Lev. 24.8, Mk. 2.26). Ypatingos aukos buvo atnešamos naujo mėnulio proga (7 avys, 2 jaučiai, avinas, tekis ir pyragai su vynu).

4. *Šventės*. Savaitinė šventė buvo subata, kuri prasidė- davo jau penktadienį vakare. Darbo sustabdymas buvo prisiren- gimas subatai (Mk. 15.42, Lk. 23.54, Jono 19.31, 42). Subata baig- davosi vakare saulei nusileidus.

Iš metinių švenčių svarbiausia buvo „pascha“ (arameiškai, pesach hebraiškai). Tai buvo avinėlio ir neraugintos duonos šventė. Pascha prasidėdavo Nisano 14-tą dieną vakare ir truk- davo iki 21 d. Buvo pradedama pirmą vakarą su vakariene, per kurią valgydavo avinėlį.

Vakarienei prasidedant, šeimos galva siųsdavo aplink stalą pirmą taurę vyno su palaiminimu. Visi šeimos nariai gerdavo. Paskui valgydavo avinėlį su nerauginta duona (azyma). Tada ėjo antra taurė. Be to, šeimos galva pasakojo arba skaitė apie šventės kilmę (Exod. 11-13). Buvo giedama pirma giesmių dalis. (Ps. 113-118). Vėl ėjo malda ir trečioji taurė. Prie ketvirtos taurės buvo giedama antra giesmių dalis (Lk. 22.20, Mk. 14.26).

Su avinėliu valgydavo ir sosą iš karčių žolių, obuolių, riešutų ir vyno (Mk. 14.²⁰). Pascha buvo švenčiama išvadavimui iš Aigipto atminti, be to, Nisano 16 dieną buvo aukojamos ir varpų pirmonės (Lev. 23.¹⁰). Tai reiškia piūties iškilmingą, religišką pradžią.

Pagal sinoptikus, rodos, kad Jėzus valgė avinėlį su savo mokiniais Nisano 14 dieną, pagal Joną — 13 dieną. Bet visiems aišku, kad Jėzus buvo nukryžiuotas penktadienį, t. y., Nisano 14 dieną, nes Nisano 15 d. visuomet buvo subata: tą dieną negalėjo įvykti Jėzaus proseso ir nukryžiuavimo. Taigi Jėzus valgė su savo mokiniais Velykų avinėlį vieną dieną anksčiau, negu kiti žydai.

Krikščionybėj Jėzaus mirties diena (did. penktadienis) įsigyveno kaip Dievo avinėlio vienintelės aukos diena. Trečioji diena po to — prisikėlimo diena — išstūmė ir pavadavo žydų Subatą. Žydų neraugintos duonos atminimas ragina mus nusivalyti nuo nedorybės raugo (I Kor. 5.⁶⁻⁸).

2. Penkiasdešimtą dieną po Velykų buvo švenčiamos Sekminės (hebr. Šebuoth, gr. Pente Kosté I Kor. 16.⁸ Apd. 2.^{1,20,16}), piūties užbaigimas (pabaigtuvės, hebr. „asereth“). Tuomet buvo aukojami pirmi pyragai iš naujų miltų (Lev. 23.¹⁵⁻²¹). Krikščionybei tai šv. Dvasios nužengimo ir bažnyčios įkūrimo šventė.

3. Septintame mėnesyje—Tišri—10 diena buvo švenčiama kaip apsivalymo diena su atgaila ir pasninkavimu (Apd. 27.⁹, hebr. „joma“: diena, arba „jom hakkippurim“: suderinimo diena). Tik šitą vieną dieną įeidavo vyr. kunigas su smilkalu ir krauju į šventų šventovę.

4. Septintame mėnesyje nuo 15 — 22 d. buvo švenčiama šėtrų šventė (hebr. „Sukkoth“), kada vyrai 7 dienas turėjo gyventi šėtrose (Lev. 24.^{8,4}). Pirmiau, gal būt, ji buvo švenčiama kaip vynuogių ir vaisių rinkimo šventė (Deut. 16.¹³⁻¹⁵) ir vėliau buvo sujungtas su ja atsiminimas apie keliavimą tyrumoje.

5. Devintame mėnesyje — Kislev. 25 d. buvo bažnyčios pašventinimo šventė (Jono 10.²² gr. enkainia, hebr. chanukka) nuo 165 metų pr. Kr., kada Judas Makabejus iš naujo pašventino Antiochaus Epifano suteptą bažnyčią.

(Kitos šventės Naujame Testamente neminimos. Jų aprašymas priklauso S. T. senybėms).

5. *Sinagoga*. Žydai Palestinoj turėjo tik vieną bažnyčią. Todėl negalėjo patenkinti savo religinių reikalavimų (tokiame krašte kaip pusė Lietuvos). Didžiausia jų dalis tik retai galėjo dalyvauti pamaldose (iš diasporos, gal būt, vieną sykį gyvenime). Apeigų formaliskumas nedavė religinės praktikos. Todėl žydai religinių troškimų patenkinimo ieškojo kitur, t. y., sinagogose.

Sinagogos Palestinoj kilo 2 amžiuje pr. Kr. Sinagogos reiškia susirinkimą arba susirinkimo vietą. Ji vadinasi ir „maldų

namu“ (maldų vieta, gr. „proseuchē“ Apd. 16.^{13,16}, joks namas) arba mokykla.

Sinagoga kilo netyčia, nenoromis. Pamaldūs žydai, gyvenę toli nuo Jeruzalės bažnyčios, susirinkdavo melstis. Iš tokių menkų susirinkimų vėliau susidarė religinio gyvenimo centrai. Sinagogos pavado bažnyčią ir tapo žydų maldingumo ir mokslo šaltiniais.

Naujojo Testamento laikais sinagoga buvo mokymo vieta (Mk. 1.²¹). Tenai buvo skaitomas Senasis Testamentas (Lk. 4.¹⁶, II Kor. 3.¹⁴) ir pamokslų forma aiškinamas (Mk. 1.⁸⁹). Susirinkimai buvo kiekvieną subatą, jei buvo užtektinai dalyvių ir tinkamas aiškintojas. Oficialių pamokslininkų dar nė Jėzaus laikais nebuvo. Kas norėjo, galėjo skaityti Raštą ir jį aiškinti (Mk. 6.², Lk. 4.^{16,17}, Apd. 13.¹⁴⁻¹⁶). Kaip ateniečiai, taip ir žydai visuomet norėjo ką nors naujo išgirsti (Apd. 17.²¹). Paprastai, Raštas buvo skaitomas stovint ir aiškinamas sėdint (Lk. 4.¹⁶⁻²⁰, Povilas kalbėjo stovėdamas Apd. 13.¹⁶). Be to, buvo skaitomos maldos ir psalmės.—Sinagogos turėjo savo tarnus (Lk. 4.²⁰, hebr. „chazzan hakkeneseth“) ir viršininkus (gr. „archisynagogos“, hebr. roš hakkeneseth“, Mk. 5.³⁶, Lk. 8.⁴¹⁻⁴⁹, Apd. 13.¹⁵, 18.¹⁷).

Aplink sinagogą organizavosi žydų religinis gyvenimas. Kiekvienas žydas buvo vienos sinagogos narys. Būti pašalintam iš sinagogos reiškė būti pašalintam (išmestam) iš religinės bendruomenės ir tautos, (buvo kaip „ekskomunikotas“).

Sinagogos paruošė kelią krikščionybei: supažindino pagonių pasaulį su savo dvasine religija, su monoteizmu. Pirmieji krikščionių susirinkimai turėjo sinagogos pobūdį. Katalikų bažnyčioj įsiviešpatavo bažnyčios charakteris su aukomis, kunigais ir vyr. kunigu. Bet visuomet išsilaikė ir sinagogos pamaldų charakteris (protestantizme): Rašto aiškinimas, maldos, psalmių ir giesmių giedojimas (Ef. 5.¹⁹).

6. *Synedrija* (vyr. taryba). Žydų religinei bendruomenei po Babilono nelaisvės buvo reikalingas vyriausias organas. Senesniais laikais tai buvo karaliai. Po jų išnykimo religija pasidarė nepriklausoma ir demokratiška. Po Babilono nelaisvės mes skaitome apie vyresnius, kaip liaudies atstovus (Ezra 5.⁵). Juos galima pavadinti graikišku žodžiu, gerusia (presbyterija, vyresnieji).

Synedrija susiorganizavo helenizmo laikais; tai rodo ir jos pavadinimas: sanhedrin, pagal graikišką žodį synedrion (syn ir hedra, t. y., kėdė): bendras sėdėjimas (kaip sinodas, lotyniškai „conventus“).

Synedrija galėjo spręsti religinio pobūdžio bylas. Mirties haismės sprendimas jai nepriklausė (Jono 18.³¹), tai turėjo patvirtinti prokurorius. Šiaip galėjo spręsti mažesnius ginčus ir nusižengimus visoje Palestinoje (Mat. 5.²²). Jėzus buvo šaukiamas į teismą nuo Genezareto ežero (Mk. 3.²²) ir Jonas Krikštytojas ištardomas anapus Jordano (Jono 1.¹⁹).

Sinedrija turėjo 70 narių be pirmininko, kuriuo būdavo vyr. kunigas (Mk. 14.⁶⁰, Apd. 5.²¹). Vėliau, kai vyr. kunigai neturėdavo daug galios, prokuratorius, arba karo komendantas, galėjo sušaukti synedriją (Apd. 22.³⁰). Synedrijos nariai buvo vyriausieji kunigai (kunigiškų šeimų nariai, gr. archiereis), Rašto žinovai ir vyresnieji (presbyteroi Mk. 14.⁵³, Lk. 20.¹. Mat. 16.²¹, Lk. 22.⁶⁶).

Jėzaus procese synedrija turėjo sprendžiamąją rolę (Mk. 14.⁵⁵ 15), dažnai ir pirmųjų krikščionių likime (Apd. 4.¹⁵, 5.¹⁸, 22.³⁰, 23.¹, 24.²⁰, 6.¹⁵).

Synedrijos teismo pobūdį rodo Jėzaus procesas. Jėzus buvo pasmerktas mirti dėl piktžodžiavimo (Mk. 14.⁶⁴). Sprendimas turėjo būti patvirtintas prokuratoriaus. Bet pagal romėnų įstatymus žmogus dėl religinio piktžodžiavimo negalėjo būti nubaustas mirti. Todėl reikėjo Pilotui apkaltinti Jėzų dėl politinio išdavimo arba sukilimo, perversmo ruošimo (Mk. 15.²). Tik taip ir grasinami Pilotą apkaltinti Romoj dėl neatsargumo, galėjo laukti, kad šitas patvirtins jų sprendimą (Jono 19.¹²).

Stepono užmušimas akmenimis be prokuratoriaus patvirtinimo buvo visai neteisėtas (Apd. 6.⁷ „juridinis nužudymas“).— Mesti pirmuosius krikščionis į kalėjimą (Apd. 5.¹⁸) ir plakti, kaip nieko nepaprasto, buvo leista synedrijai.

IV. Žydų religinės idėjos.

1. *Teologija.* Žydų religija Jėzaus laikais buvo monoteizmas (tikėjimas viena Dieva). Su monoteizmu buvo sujungtas ir išrinkimas. Dievas yra viso pasaulio kūrėjas, visų tautų Viešpats, be Jo kito Dievo nėra; bet Jis yra ypatingai žydų tautos Dievas, žydai yra Jo išrinktoji tauta („am segula“). Jėzus Sirach (17.¹⁷) sako, kad Dievas visoms tautoms paskyrė savo valdovus (pavaduotojus), bet žydų tautos valdžią pasilaikė sau. (Pagal Danielių kn. 10.²¹. Izraelio „kunigaikštis“ yra Mykolas-Mikaelis). Kiekvienas žydas 2 kartus per dieną turėjo išpažinti: „Klausyk Izraeli, Viešpats mūsų Dievas, vienas vienintelis yra Dievas“ (Šema Izrael, Deut. 6.⁴).

Įsitikinimas, kad žydai Dievo išrinktoji tauta ėjo dviem srovėmis. Viena, pranašų srovė, tvirtino, kad žydai pasiliks Dievo išrinktoji tauta tik iki tol, kol jie bus paklusnūs Dievui, kitaip Dievas gali juos atstumti (Ozea, 11.¹⁻², Iz. 1.²). Kita, netikrų pranašų, srovė, tvirtino, kad Izraelis pasiliks Dievo išrinktoji tauta be sąlygų, Dievas be jos negali apsieiti, nes kitos tokios tautos nėra. Jėzaus laikais atsirado tos abi srovės.

Žydų pamaldumo, santykių tarp žmogaus ir Dievo svarbiausia žymė buvo baimė, nors atsirasdavo ir pasitikėjimo, meilės ir atsidavimo pažymių (psalmėse). Dievas įsivaizduojamas kaip šventas, kilnus, teisingas, todėl žmonių pusėj vienašališka baimė. Dėl

didelės baimės visai neištardavo Dievo vardo, kad jis net balsu nebūtų suteptas. Išstarti jį galėjo tik šventykloje per kunigų palaiminimą, kur jis veikė stebuklingai. Kiekvienas izraelitas žinojo, kaip reikia Dievo vardą rašyti, bet skaitydami šv. Raštą jo neištardavo (JHVH=Adonai, Viešpats). Septuaginta vartoja žodį Kyrios: Ponas, Viešpats.

Vietoj Dievo vardo buvo sakoma „dangus“ (Mat. 3.3, „dangaus karalystė“ vietoj Dievo karalystės, Mat. 5.34, „prisiekti dangumi“, Lk. 15.7 „džiaugsmas danguje“, Lk. 15.18 „nusidėjau dangui“), „Jis“, „Aukščiausias“ (Lk. 1.32, 6.35, Apd. 7.48), „galybė“ (gr. dynamis), kurios dešinėje sėdi žmogaus Sūnus (Mk. 14.62), „palaimintas“ (gr. eulogetos, hebr. baruch, Mk. 14.61), „šventas“, „šechima“: namas, butas, t. y., dangus, ir „makom“ vieta.

Nors ir Dievas įsivaizduojamas, kaip labai aukštai stovintis aukščiau pasaulio ir už pasaulio, vis dėlto tai nebuvo deizmas. Dievas veikia ir dabar pasaulyje, vykdo savo valią ir mato viską. Dažnai aprašomas antropomorfistiškai (žmogaus pavidale).

2. *Dievo įstatymas.* Dievo noro apreiškimas buvo įstatymas. Dievas buvo jo tiesioginis autorius (Exod. 31.18, pats jį parašė), Mozė buvo tik tarpininkas (Mat. 8.4, Jono 1.17). Todėl įstatymas buvo viso gyvenimo taisyklė. Kiekvienas izraelitas turėjo gerai mokėti įstatymą. Jis buvo mokymo objektas mokykloje ir šeimoje, taip pat ir sinagogų pamaldų centras. Tikras žydas turėjo būti pasiruošęs duoti savo gyvybę už įstatymą.

„Mėgti Dievo įstatymą“ charakterizuoja judaizmo pamaldumą. Įstatymas žydai nebuvo našta, bet parama, džiaugsmas. Jis tvarkė kiekvieno kasdieninį gyvenimą. Įstatymo gerbimas buvo ir tautiška pareiga, garbė. Dėl jo žydas paniekino kitas tautas ir kitus žmones, kurie nepildė įstatymo (Lk. 7.34 muitininkai ir nusidėjėliai, Mat. 18.17 pagonis ir muitininkas).

Prieškrikščioniškais laikais nieks negalvojo, kaip Povilas, kad įstatymas tik laikinas.

Žydų didžiausia pastanga buvo gerbti ir pildyti įstatymą. Jie manė, kad įstatymą galima išpildyti (pav., patriarkai jį visai išpildė, buvo be nuodėmės). Bet įstatymo pildymas buvo dažnai tik formališkas, išorinis, dėl žmonių akių (Mat. 6.2, 23.33), dėl nuopelnų, be meilės. Kad kiekvienas žinotų, kas leista arba neleista, tai buvo išdirbta kazuistiška etika. Bet tuo buvo užmirštas religijos ir dorybės branduolys. Dėl medžių nematė miško. „leškošdavo uodą ir prarydavo kupranugarį, nuplaudavo taures iš viršaus, bet viduje palikdavo nešvarumą (Mat. 23.23-25). Nevalgydavo neplautomis rankomis (Mk. 7.3, Mat. 15.20), bet ėmė plautomis rankoms našių turtą (Mk. 12.40). Žmonės nemokėjo daryti skirtumo tarp svarbių ir nesvarbių dalykų. Skolastika ir kazuistika užmušė gyvenimą. Tai atvedė ir prie apgavysčių. Žydai, nors

ir neteisūs, norėjo pasirodyti kaip teisūs. Nors ir subatos dieną nebuvo leista joks darbas, bet vis dėlto jie nustatė visą eilę leistinų darbų (jei kam avis įkrito į duobę, Mat. 12.¹¹, atrišti jautį ir vesti pagirdyti, Lk. 13.¹⁵. 2000 mastų kelias, Apd. 1.¹²). Bet be abejo jimo pasmerkė Jėzų, kai jis pagydė žmogų, sakydami: Tas žmogus ne iš Dievo, nes nelaiko subatos (Jono 9.¹⁶); toks atsitikimas nebuvo jų sąrašė. Jie neturėjo atsakymo į klausimą: „ar galima subatoj gera daryti?“ (Mk. 3.4) ir nesuprato Jėzaus žodžių, kad „subata padaryta dėl žmonių ir ne žmonės dėl subatos“ (Mk. 2.27).

Jie prisilaikė formalumų ir užmiršo, kas svarbiausia, tai būtent meilė. Rašto žinovas galvojo, kad jis tarnauja Dievui, jei jis paaukoja tą, kuo jis turėtų išlaikyti savo tėvus („korban“ Mk. 7.¹¹). Auka jiems buvo daugiau, negu meilė (Mat. 9.¹⁸). Jėzus juos gerai charakterizuoja, kai jis sako, kad jie niekais paverčia Dievo žodį savo padavimais (Mk. 7.¹³). Jėzus nenorėjo pašalinti Mozės įstatymą, bet norėjo patobulinti, pagilinti (Mat. 5.21-48).

3. *Raštas*. Kaip Mozės įstatymą, taip gerbė žydai ir pranašus ir kitus raštus. (Šv. Raštas, Senasis Testamentas žydų dalinamas į tris dalis: įstatymą, pranašus ir raštus, hebr. thora, nebiim, ketubim).

Rašto žinovai nustatė dogmą apie Rašto įkvėpimą. Pranašai buvo įsitikinę, kad jų žodžiaiėjo iš Dievo dvasios (Joel 2.²⁸). Tai buvo vėliau sakoma apie visas knygas. Kai kuriuos žodžius Dievas pats parašė savo ranka (Exod. 31.¹⁸), kitus diktavo (Iz. 30.8, Jer. 2.2) arba kitaip apreiškė (Hab. 2.2). Raštas yra nuorašas dangiškų knygų (Salamono odos). Inspiruotas pranašas yra kaip muzikos instrumentas arba plunksna Dievo rankoj. Dievo dvasia yra kaip stebuklingas gėralas arba Dievo pabučiaivimas.

4. *Sakramentai*. Sakramento charakterį turėjo subata ir apipiaustymas. Jais žydai skyrėsi nuo kitų tautų.

Subata buvo švenčiama jau senais laikais. Judaizmas iš jos padarė ortodoksijos žymę ir reikalavo ją švęsti, kad net kare nebuvo leista gintis subatos dieną. Subata tokiu būdu tapo žmonių našta.

Pirmieji krikščionys laikė subatą, ypač buvusieji žydai. Bet jau Jeruzalėj pradėjo švęsti ir sekmadienį, kaip Kristaus prisikėlimo dieną, vėliau sekmadienis visai pavadavo subatą.

Apipiaustymas buvo religinė ir tautinė žymė, kad priklauso išrinktajai tautai. Visos kitos tautos kaip neapipiaustytos buvo žydų niekinamos (nors apipiaustymas atsirado ir tarp kitų semitų).

Jėzus nekalba apie apipiaustymą, bet jau pirmoj krikščionių karto j kilo ginčas apie jį. Povilas nors ir su pasididžiavimu

primena, kad jis apipiaustytas (Pilyp. 3.5), vis dėlto nenorėjo apipiaustyti buvusį pagonį Titą (Gal. 2.3). Jo akyse apipiaustymas neturėjo didelės reikšmės, krikščionius nuo jo atleido, sakė, kad jei kas nori prisilaikyti apipiaustymo, tas turi laikyti visą įstatymą (Gal. 5.3). Dėl pagonių krikščionių daugely bažnyčių apipiaustymas pamažu išnyko.

5. *Dvasios*. Judaizme didelę vietą užima tikėjimas dvasiomis. Jau Senajame Testamente atsiranda tikėjimas antžmogiškomis būtybėmis. Minimi angelai (Gen. 21.17, 22.11, 28.12), burtininkystė kilusi iš piktų dvasių (Lev. 20.27), „Azazel“ buvo tyrumos dvasia, kuriam buvo išvaromas vienas ožys suderinimo dieną (Lev. 16.8-10).

Vėlesniuose Senojo Testamento raštuose minimas šetonas, kaip apkalbinėtojas (Job. 1.6-12), serafai (Iz. 6.2-) ir kerubinaĩ.

Judaizmo raštai mums plačiai kalba apie demonologiją (demonų kilmę). Piktosios dvasios buvo sūnūs nupuolusių angelų, „Dievo sūnų“ (Gen. 6.1-), kurie pamėgo gražias žmonių dukteris, vedė jas, ir jos pagimdė milžinus. Šitie milžinai nužudė vieni kitus ir, kaip negyvi angelai, gyvena ant žemės, daro blogybes, tarnauja šetonui ir suvedžioja žmones. Demonų viršininkas—Mastena—prieš Dievą apkalbinėja žmogų, kuris nusidėjo, ir gauna nuo Dievo įsakymą, kad jį nubaustų už tą darbą, kurį jis pats yra padaręs.

Šetono kilmė ne visai aiški. Viena sykį sakoma (Adomo ir Ievos gyv. 11—17), kad šetonas, gerų angelų kunigaikštis, atsisakė nusilenkti Dievo paveikslui personifikuotam Adome (Gen. 1.26-) ir todėl buvo su savo draugija nuverstas į žemę, kur šviesos pavidale suvedžiojo Ievą. Kitur (slavų Henoch 29.4, 31.3) sakoma, kad jis buvo arkangelas, kuris sukilo prieš Dievą, įkūrė savo valstybę ir stengėsi iš Adomo paveržti žemišką valdžią.

Piktos būtybės idėja jau nuo seniausių laikų buvo liaudies religijoj. Nė vienas klasiškos gadynės pranašas nemini šetono. Tik vėliau Zakarja jį mini perėjime nuo pranašų į apokaliptiką. Liaudies religija paėmė naujas idėjas iš Babilonijos ir persų religijos (sinkretizmas), į monoteizmą svetimą idėją iš dualizmo (parsizmo).

Kai kurias Naujojo Testamento vietas galima išaiškinti tik pagal judaizmo demonologiją (iš S. T. negalima). Pav., apie šetoną sakoma, kad jis buvo „galvažudys nuo pat pradžios“, „melagis ir melo tėvas“ (Jono 8.44). Šetonas, kurįs kaip žaltys (ho ofis ho archaios, Apr 20.2) suvedžiojo Ievą (II Kor. 11.3), buvo vienas iš Dievo sūnų, kurie vedė žmonių dukteris (Henoch 69.6). Jis suvedžiojo Ievą lytiškai ir turėjo su ja sūnų: Kainą. Kainas tikrai buvo galvažudys. Jis tokį blogą palinkimą paveldėjo iš savo tėvo, šetono. Taip galvažudys buvo pats šetonas. (Šetonas dažnai minimas vietoj Kaino). Jis melagis ir melo tė-

vas, nes pažadėjo: „Nenumirsit... bet būsit lygūs Dievui“ (Gen. 3.4.5). Kitas Jėzaus citatas: „Mačiau šetoną krintantį, kaip žaibą, iš dangaus“ (Lk. 10.18). Čionai minimas angelų sukilimas ir jų kritimas į žemę, kaip tai mini Senasis Testamentas apie Luciferį (šviesos nešėją Iz. 14.11), kuris norėjo būti lygus Aukščiausiam, žengti į dangų aukščiau Dievo žvaigždžių (angelų?), bet buvo nuverstas į pragarą, į duobę (Iz. 14.13-15).

Jono apreiškimas vaizduoja slibiną, senąjį žaltį, kuris suvedžiojo visą pasaulį, apkalbinėjo žmones prieš Dievą, davė valdžios žvėriui iš jūros, bet paskui buvo numestas žemėn su savo angelais ir Avinėlio kraujo nugalėtas (Apr. 12.9, 13.4).

Taigi judaizmo tradicijos dalys perėjo ir į krikščionybę. Pav., Povilas sako, kad Mozės įstatymas buvo duotas angelams tarpininkaujant (Gal. 3.19, žiūr. Hebr. 2.2, Apd. 7.38). Judo laiškas mini „angelus“ kurie neviešpatavo ir paliko savo buveinę. Todėl Dievas surišo juos amžiniais raiščiais ir paliko tamsybėje iki didžiojo teismo dienos (6); iš vienos apokryfiškos knygos (Assumptio Mosis) cituoja (9) mitą apie Mikaelį arkangalą, kuris varžėsi su velniu (šetonu) dėl Mozės kūno.

Sinoptikai dažnai mini Jėzaus susitikimą su piktomis dvasiomis (gr. daimonia, daimones) ir su jų apsėstais. Šitie demonai duoda žmogui ypatingą regėjimo galią, kad jis greit pažįsta Kristų (Mk. 1.34, 3.11, 5.7, Lk. 8.28, Mat. 8.29) arba suserga įvairiomis ligomis,—aklumu ir nebylyste (Mat. 12.22, Lk. 11.14), epilepsija (Lk. 9.42) ir įvairiomis dvasios ligomis (Mk. 5.2, 7.25). Jėzus tokius ligonius pagydydavo. Evangelistai tai vadina dvasių išvymu (Mk. 1.39, egzorcizmas). Jo įsakymu demonai išeina (Lk. 4.36, Mat. 8.32, Mk. 9.26), jiems tai yra kančia (Mk. 5.7).

Iš to matyti, kad apsėstajame žmoguje buvo piktoji dvasia, gyveno jame, jį valdė, darė su juo, ką tik norėjo, ir kalbėjo per jį, kad jo žodžiai nesiskyrė nuo apsėstojo žodžių (Mat. 8.29.31). Kai kada žmoguje tokių demonų buvo daug (Mk. 16.9, septyni, Lk. 11.26 aštuoni, Mk. 5.9, legionas).

Jėzaus amžininkai nesusidėjo su tokiais žmonėmis. Jėzus turėjo tokią nepaprastą įtaką tiems ligoniams, kad savo paprastu žodžiu, savo atsilankymu, juos pagydydavo. Jėzus tą valdžią ant nešvarių dvasių davė ir savo mokiniais (Mat. 10.1, Lk. 10.17.20). Kai kada tai pasisekdavo ir pariziejams (Mat. 12.27).

Naujojo Testamento demonologija atrodo šitaip: Demonai yra organizuoti savo imperijoj, karalystėj (Mk. 3.28-27) su savo kunigaikščiu (gr. archon. Mk. 3.22). Kai kada šetonas minimas, kaip šio pasaulio kunigaikštis. Jis gali pažadėti Kristui visas pasaulio valstybes. Pagonių religija — tai tarnavimas šetonui. Dažnai ir kiti demonai vadinasi šetonais (gr. satanas, Mk. 3.28, 12.26). Šetonas reiškia priešą, apkalbinėtoją, naikintoją. Jis yra gundytojas (Mk. 1.13, Mat. 4.10, I Kor. 7.5, I Petr. 5.8) Jis su-

kelia ligas (Lk. 13.¹⁶, II Kor. 12.⁷), netikėjimą (Mk. 4.¹⁵), jis pikto principas ir blogo tėvas (Jono 8.⁴⁴, Lk. 23.³, Apd. 5.³, I Jono 3.⁸⁻¹⁰), jis ir žudytojas (I Kor. 10.¹⁰). Graikiškai jis vadinasi diabolos — apkalbinėtojas.

Naujajame Testamente minimas Beelzebul arba Beelzebub (Mk. 3.²², Mat. 12.²⁴, 10.²⁵, Lk. 11.¹⁵) ir Belial (II Kor. 6.¹⁵), kaip demonų valdovai. Pirmas buvo Ekrono dievas (žydų degraduotas į demoną, II Kard. 1.³). Beelzebub kitaip reiškia — mūsų viešpats, arba Beelzebul: trąšų Baalas, viešpats (paniekinimo vardas). Belialo vardas niekur neišaiškintas; gal būt, kaip Kristaus priešas, jis pragaro viešpats. Šetonas gali imti sau ir šviesybės angelo išvaizdą (II Kor. 11.¹⁴), ir demonai vadinami angelais (Mat. 25.⁴¹).

Prieš demonų imperiją stovi angelų imperija. Ji neturi atskiros kunigaikščio. Jos viešpats yra pats Dievas. Joje viešpatauja hierarchija.

Angelai minimi ir Senajame Testamente, ypač vėlesniuose raštuose (Ozea, Zakarja). Po Babilono nelaisvės perėjo daug naujų idėjų apie angelus į liaudies religiją. Daugelis nenorėjo jų priimti (Saddukiejai, Mk. 12.¹⁸, Apd. 23.⁸).

Pirmieji angelų vardai atsiranda Danieliaus knygoj: Gabriel (Dan. 8.¹⁶, Lk. 1.¹¹⁻¹⁶) ir Mikael (Dan. 10.²¹, Jud. 9, Apr. 12.⁷). Gabriel,—Dievo didvyris, stovėjo tarp arkangelų ir kerubinų. Tarp kito jis buvo dieviškas vertėjas, kalbėtojas. Mikael: „kas yra lyg Dievas?“ stovėjo septynių arkangelų priešakyje; jam buvo pavesta saugoti Izraelio tautą (Dan. 12.¹). Jis buvo vyriausias Mozės įstatymo tarpininkas. Kaip Izraelio patronas turėjo varžytis su šetonu dėl Mozės kūno, kad piktos galybės jo nepagrobty. Jis buvo vadinamas ir dangaus vyr. kunigu, kuris teisiųjų sielas lydėjo į rojų. Jis saugojo dangiškus raštus. Pasaulio pabaigoj jis duos trimitu ženklą paskutiniam teismui (I Tes. 4.¹⁶). Iš septynių arkangelų minimi dar Rafael ir Uriel arba Fanuel.

Senasis Testamentas nedaro dar skirtumo tarp angelų, kaip Naujasis Testamentas. Tai buvo įvesta judaizmo laikais persų ir babiloniečių religijos įtakoje. Septyni arkangelai atsako septynioms babiloniečių planetoms ir jų dievybėms, arba septyniems persų kunigaikščiams (Ester. 1.¹⁴). Apokaliptikas Jonas matė septynias žvaigždes (1.²⁰, 3.¹), septynius angelus prieš Dievą (8.², 15.¹), septynias dvasias ties jo sostu esančias (1.⁴, 4.⁵).

Aukščiau arkangelų stovėjo dar keturios aukštesnės būtybės. Tai buvo keturi gyvūnai prie sosto aplink Avinėlį (Apr. 4.⁶, 5.⁶, 6.¹). Pirmas gyvūnas buvo panašus į liūtą, antras į veršį, trečias turėjo veidą lyg žmogus ir ketvirtas buvo panašus į skrendantį erelį (Apr. 4.⁷). Gal būt, tai buvo serafai, kuriuos Jezaja aprašinėjo (6.¹⁻³) ties Dievo sostu; tai būtybės su šešiais sparnais, veidu, kojomis, rankomis, galintys skristi (sparnuoti ugniniai angelai,

saraf=degti, plur. serafim; Babilonijos astrologijoje tai atsako keturioms pasaulio pusėms, arba personifikuotiems vėjams keturiuose pasaulio kampuose).

Tik vieną sykį Naujajame Testamente minimi kerubinai (hebr. cherubim), apsiaučiantys permaldavimo vietą (Žyd. 9.5). Kerubinas saugojo kelią į nustotąjį rojų (Gen. 3.24, Ezek. 28.18-16). Žydų bažnyčioje buvo du kerubinai iš gryno aukso prie abiejų galų malonės krėslo (vienintelė žydų statula), sparnais apdengė krėslą, jų abiejų veidai žiūrėjo į malonės krėslą, kur tarp dviejų kerubinų sėdėjo Dievas (Exod. 25.18-22, I Karal. 6.23, Ezek. 41.18); jie buvo ir Dievo nešikai, ant jų Dievas sėdėdavo ir skrisdavo (I Sam. 4.4, II Sam. 22.11, Ps. 18.11, 80.2, 99.1, astrologijoje tai debesų personifikacija Ps. 80.2, 99.1 „sėdi ant kerubinų“ 104.3. „tu važiuoji ant debesų kaip ant vežimo“).

Angelai taip pat buvo antžmogiškos būtybės. Jų svarbiausias uždavinys buvo tarpininkauti tarp Dievo ir žmonių. Jie buvo pasiuntiniai, kaip tai liudija hebraiškas pavadinimas „maleach“, arba skelbėjai, pranešėjai, kaip tai rodo graikiškas pavadinimas „angelos“. Jie buvo „tarnaujančios dvasios“ (Hebr. 1.14).

Judaizme jų svarbiausias uždavinys garbinti Dievą, nunešti Dievui žmonių maldas. Jie Dievo atstovai ir tautų valdovai, kai kada ir žmonių globėjai.

Jie panašūs į žmones, bet stovi aukščiau žmonių, skirtingi nuo jų prigimtimi: jie nevalgo, nemiega, nemirtingi ir todėl nesidaugina lytišku gimdymu, neveda (Mk. 12.25), bet ne visai laisvi nuo kūniškų geidulių (I Kor. 11.10, moteriškės turi sau apdengti galvą „dėl angelų“). Jie dvasios, bet gali priimti žmogaus pavidalą (vyrišką, Dan. 8.15, 10.16). Buvo apvilkti baltu drabužiu iš drobės (Dan. 10.5, Mk. 16.5, Apd. 1.10).

Angelų skaičius tikrai nežinomas. Pagal Danielių — tūkstančių tūkstančiai ir dešimts tūkstančių kartų dešimt tūkstančių (7.10).

Angelų kilmė ne visai aiški. Vieną sykį rodos, kad tai personifikacija gamtos jėgų — vėjo, ugnies, saulės, tamsos ir šviesos dvasios (Apr. 7.1. „keturi angelai laikantieji keturius žemės vėjus“, 14.18. „angelas, kuris turėjo valdžią ant ugnies“, 19.17, „angelas stovintis saulėje“). Kitą sykį rodos, kad teisiųjų dvasios, perėjusios per mirtį į amžinybę ir džiaugsmą, tapo angelais (Dan. 12.3. „tie, kurie žmonių daugumą pamokė teisiai elgtis, žibės kaip žvaigždės nepaliaujamai ir amžinai“, (Mat. 13.43, Lk. 20.36 „būsit lygūs angelams“, Apd. 12.15).

Daugelis tų idėjų atsiranda ir Naujajame Testamente. Angelai Dievo valios ir įstatymo tarpininkai (Žyd. 2.3, Gal. 3.19), saugoja žmones (Mat. 18.10, Apd. 12.7.), saugoja ir tvarko krikščionių bažnyčias, yra jų valdytojai (Apr. 1.20). Jie neveda

(Mat. 22.³⁰, Mk. 12.²⁵, Lk. 20.³⁵), esti apvilkti baltais rūbais (Mk. 16.⁵, Mat. 28.³, Jono 20.¹², Apr. 19.¹⁴), jie Dievo pasiuntiniai (Mat. 1.²⁰, Lk. 1.²⁶, 2.⁹, Apd. 10.³, 12.²⁹), pasirodo žmonėms sapne (Mat. 1.²⁰, 2.¹³), tarnauja Jėzui (Mat. 4.¹¹, Mk. 1.¹³), teisme bus jo palydovai (Mat. 25.³, Mk. 13.²⁷, Mt. 13.⁴¹, 24.³¹, II Tes. 1.⁷), numirusių sielas neša į dangų (Lk. 16.²²), stovi aplink Dievą (Lk. 12.^{8,9}, 15.¹⁰, I Tim. 3.¹⁶), jie žino daugiau negu žmonės, bet mažiau negu Dievo sūnus (Mk. 13.²², Mat. 24.²⁶), kuris stovi aukščiau jų (Žyd. 1.^{4,6}). Krikščionys teis angelus (I Kor. 6.², gal būt. tik piktus). — Povilas primena, kad šetono angelas jį kankina liga (II Kor. 12.⁷), vieną sykį šetonas sutrukdė jį kelionėj (I Tes. 2.¹⁸); arkangelui davus ženklą (I Tes. 4.¹⁶, I Kor. 15.⁵¹) mirusieji atsikels, ir Kristus nužengs su savo angelais (II Tes. 1.⁷); visa angelų ir demonų jėga yra menka, sulyginant su Kristaus jėga (Rom. 8.³⁸⁻³⁹, II Tes. 2.⁸⁻¹⁴), pagaliau viskas priklausys Kristui (I Kor. 15.^{24,25}). Vietoj angelų Povilas dažnai vartoja kitus pavadinimus, pav., valdžia, jėga, galia, viešpatija, sostai. Tai yra angelų įvairios klasės. Pagal slavų Henochą buvo devynios klasės: 1. kerubina, 2. serafai, 3. ofanai, 4. valdžios (gr. archai), 5. viešpatijos (gr. kyriotetės), 6. arkangelai, 7. jėgos (gr. dynameis), 8. sostai (gr. thronoi) ir 9. galios (gr. eksusiai).

Krikščionybėj angelų santykiai su Kristumi yra originalūs. Jis preegzistavo, jis jų visų kūrėjas (Kol. 1.¹⁶) ir galva (Kol. 2.¹⁰, Ef. 1.^{21,22}); šetono valdžia tik laikina. Dualizmas čionai labai susilpnintas; šetonas nėra lygus Dievui; jis viešpatauja tik laikinai ir apribotai, kol Dievas jam leis (I Kor. 5.⁵, Rom. 16.²⁰); po to jis taip pat bus teisiamas (Jono ev. 12.³¹, 16.¹¹).

Atskira būtybė yra *Dievo dvasia* (šv. Dvasia). Šita idėja atsiranda jau Izraelio religijoje ir pranašuose. Dievo dvasia nužengia arba būna išliejama ir pasilieka ant žmogaus (Ezek. 11.⁵, Jez. 11.², 32.¹⁵, Joël. 2.²⁸). Šita dvasia yra ypatinga, paslaptinga jėga, kuri duoda žmogui nepaprastas ypatybes, progas. Pav., pranašauti Saului (I Sam. 10.¹⁰) ir 70 vyrams (Num. 11.²⁴⁻²⁵). Ji duoda ir regėjimo dovanų (Ezek. 11.²⁴), išmintingumą, jėgą ir Dievo baimę, kaip religijos pagrindą (Jez. 11.²), ji permaino žmogaus širdį, kad šitas prisiverčia pas Dievą (Ezek. 11.¹⁴⁻²¹). — Judaizme šita dvasia pradedama personifikuoti.

Iš Dievo privalumų buvo personifikuojama *išmintis* (graiškai sofia). Patarlių knygoj išmintis šaukia (8¹), moko, ragina, net pastatė sau ir namą (9¹), turi savo šeimą, buvo Dievo paguoda ir visados žaidė jo akivaizdoje (8.³⁰). Išmintis čionai įsivaizduojama kaip mielas Dievo vaikas, kuris egzistavo anksčiau, negu Dievo sutvėrimai.

Judaizmo literatūroj apie išmintį daugiausia kalba dvi knygos: Jėzus Sirach ir Sapientia. Pagal Siracho knygą išmintis išeina iš Dievo burnos, perima viską ir žino viską; savo sostą turi aukštybėse, bet gyvena Jeruzalėj tarp Izraelio. Įstatymas jos dovana. Kas ją turi, gali apsisaugoti nuo nuodėmės (24). — Pagal Sapientiją (6—9) išmintis — viso kūrėja, Dievo atspindis, jo tobulas atvaizdas; kaip dieviška jėga, ji įeina į šventųjų sielas ir daro iš jų pranašus ir Dievo mylimuosius.

Įdomiausia yra Filono spekuliacija. Jis įsivaizduoja greta Dievo — Tėvo išmintį — motiną, kaip viso pasaulio motiną. Per ją viskas buvo sukurta. Išmintis, kaip paveldėjimas nuo motinos, daro žmogų tikrąjį Dievo vaiką; kas netenka išminties, tampa geidulių tarnu, atsižada Dievo ir gyvenimo. Nuo išminties skiriasi Dievo Logosas, Dievo žodis, mintis, per kurią pasaulis buvo sukurtas. Logosas yra Dievo atvaizdas.

7. *Eschatologija* (mokslas apie paskutinius dalykus). Vėlesni žydai ir krikščionybės pradžia turi eschatologiską charakterį. Sunkiausiais laikais žmonės ieškojo paguodos ateityje. Jezajas matė, kad paskutinėse dienose Izraelis taps religijos tarpininku visoms tautoms, ir jo bažnyčia — viso pasaulio šventykla (2.2.3.). Amos kalba apie Viešpaties dieną su teismu visoms tautoms, bet gale bus vėl atnaujinta Dovydo karalystė su pastovia laime (5.18.9.11.13.-15). Jeremijas irgi laukia, kad ateis karalius iš Dovydo giminės ir viešpataus teisingai ištikimai tautai (33.15). Danielius irgi kalba apie Mesijo karalystę, kuri nugalės visas kitas karalystes (2.44). Judaizmo eschatologiskas laukimas dažnai labai materialistiškas. Ateis laikas, kai Dievas Jokūbo sėklai duos visą žemę ir ji viešpataus ant visų tautų. Izraelio priešai bus išnaukinti kardu. Mesijas viską nugalės ir atsisės ant savo sosto. Bet kai kada sakoma, kad tik teisūs galės pasilikti žemėj.

Mesijas aprašomas labai įvairiai. Jis ateis iš rytų, bet turi išeiti iš dangaus. Jis turi padaryti galą visiems karams žemėje. Kitą sykį jis vaizduojamas, kaip Dievo išrinktas karalius, kuris atsisės ant savo sosto tarp tautų, kad jas teistų ir atnaujintų žemę ir dangų. Jo vardas nuo pasaulio pradžios yra „Pateptasis“ arba „žmogaus Sūnus“. Jis vadinasi ir „Dovydo sūnum“, kuris turi vėl paimti Dovydo sostą. Kitur sakoma, kad jis viešpataus tik laikinai: 400 metų prieš pasaulio galą, kada žydai gyvens tikroji laimė. Mesijas nugalės visus jų priešus ir paskui savo valdžią atiduos Dievui. Mesijo karalystė turi prasidėti, kada žydų padėtis bus sunkiausia, bus įvairios katastrofos žemėje ir danguje. Bet Mesijas viską nugalės. Paskui bus atsikėlimas ir teismas. Žmonių darbai bus skaitomi arba sveriami.

Krikščionių eschatologija dažnai panaši į žydų eschatologiją. Pavadinimai: Mesijas, Pateptasis, Dovydo Sūnus, žmogaus Sūnus, Išrinktasis perėjo ir į krikščionybę. Kristus iš jų labiausiai nau-

dodavosi pavadinimu „žmogaus Sūnus“. Iš idėjų apie teisną Naujajame Testamente paminėta: vėtyklė atskirti kviečius nuo pelų (Mat. 3.¹², Jėz. 30.²⁴), kirvis, pridėtas prie medžio šaknies (Mat. 3.¹⁰), sostas (Lk. 22.³⁰), krėslas (Mat. 19.¹⁸, 25.³¹), užmo-kestis (Mat. 5.¹²), bausmė — prakeikimas (Mat. 25.⁴¹), amžinas gyvenimas (Mk. 10.³⁰, Mat. 19.²⁹) ir amžinoji ugnis (Mat. 18.⁸, Mk. 9.⁴³).

Ne visuomet aišku, kaip ilgai užtruks Mesijo karalystė. Vėliau buvo nustatyta 1000 metų (Apr. 20.²⁻⁶), bet vieną sykį sakoma, kad šita karalystė priklauso dar „šitam amžiui“ (eonui), o kitą sykį, kad „būsiamam amžiui“, amžinybei. Povilas irgi daro skirtumą tarp dviejų amžių, arba pasaulių (Gal. 1.⁴, II Kor. 4.⁴, I Kor. 7.⁸¹, 10.¹¹, Rom. 8.¹⁹). Bet jo ir Jėzaus būsimasis pasaulis visai sudvasintas (spiritualizuotas). Tai nauja krikščionybė.

Žemė ir dangus dabartiniame pavidale turi išnykti, praeiti (Apr. 21.¹), arba žūti ugnyje (Sibyl. 3.⁷⁵, II Petr. 3.⁷). Jų vietą užims nauja žemė ir naujas dangus. Šitas persimainymas turi įvykti staiga, katastrofos keliu. Su šituo persimainymu sujungtas ir žmogaus persimainymas. Žmogui reikalingas teisumas. Žmogus dorybės atžvilgiu turi persimainyti, bet tai reikalauja ir kūno permainymo. Jei siela nusidėjo, tai dalyvavo ir kūnas kaip nuodėmės buveinė. Taigi sielos permainymas negalimas be kūno permainymo. „Kūnas ir kraujas negali paveldėti Dievo karalystės“ (I Kor. 15.⁵⁰). „Jei kas neatgims iš naujo, tas negalės matyti Dievo karalystės“ (Jono 3.³).

Judaizmas ir krikščionybė, kaip sąlyga būsiamam gyvenimui atgauti, reikalauja žmogaus visiško permainymo. Žmonės bus panašūs į būtybes, kurios gyvena kitame pasaulyje, į angelus (Mk. 12.¹⁵), jie bus apvilkti garbe (gr. doksa I Kor. 15.⁴¹), turės dvasišką kūną (I Kor. 15.⁴⁴), kaip Kristus (I Kor. 15.⁴⁹, Rom. 8.²⁹, I Kor. 15.⁵²); naujas kūnas yra iš Dievo, ne ranka padarytas, bet amžinas (II Kor. 5.¹). Iš kitos pusės judaizmo eschatologija labai materialistiška, būsiamąjį gyvenimą įsivaizduoja sau visai materialistiškai, žmonės atsikels visai taip, kaip jie dabar yra ir taip gyvens toliau. Visi žydai prisikels Palestinoj. Kurie buvo palaidoti kituose kraštuose, po žeme keliaus į Palestiną.

Būsiamajam amžiui judaizme priklauso ir naujoji Jeruzalė. Žydas be Jeruzalės negalėjo sau įsivaizduoti pasaulio. Jeruzalė — tai žydų pasaulis. Naujasis amžius irgi negali būti be Jeruzalės. Naujoji Jeruzalė bus ne tik išorėje graži, bet bus ir šventybės ir dorovinio skaistumo miestas. Dievas pats yra jo statytojas, žemiškoji Jeruzalė — tik jo atvaizdas, originalas liko danguje. Naujoji dangiškoji Jeruzalė yra tobulo įsikūnijimas, ji pavaduos ir gražų rojų, kurio žmonės neteko.

Povilas irgi kalba apie dabartinę Jeruzalę ir apie aną aukštybėsę (Gal. 4.^{25,26}). Pirmoji yra tarnavimo, žemiškumo žymė, antroji yra laisva ir visų motina (ne tik žydų). Jono apokalipsė kalba apie naująją Jeruzalę, kuri nužengia iš dangaus nuo Dievo (3.¹², 21.¹⁰) prisirengusi kaip sužiedotinė, papuošta savo sužiedotiniui (21.²) Dievo Avinėliui (21.⁹). Jonas ją vaizduoja gražiausiomis spalvomis; ji susideda iš brangiausių akmenų, perlų, krištolų ir aukso (21.¹¹⁻²¹). Bet Jono apokalipsė ir skiriasi nuo judaizmo, kai primena, kad naujame mieste nebus vietos bažnyčiai (21.²²), nes krikščionių Dievas ir Avinėlis pavaduos bažnyčią, šviesą, saulę; taigi miestas turės dvasišką charakterį (21.²³, 22.⁵), bus visų tautų centras (21.²⁴⁻²⁶). Kad čionai yra minčių mišinys tai rodo ir tas, kad per miestą teka gyvojo vandens upė, kurios abiejose pusėse yra gyvybės medis (22.^{1,2}). Štas vaizdas paimtas iš rojaus, kuris buvo žmonių troškimo objektas ir tobulumo vaizdas. Žmonių istorija prasidėjo rojumi ir baigsis rojumi. Išganytieji gražiam sode bus penimi saldžia dangiška duona (Sibyl. 2.⁴⁸, Apr. 22.²). Rojus, išvarius Adomą, nebuvo panaikintas, tik uždarytas ir priruoštas teisiesiems pasaulio gale. Neaišku, ar jie eis į rojų greit po mirties (Lk. 23.⁴⁹) ar tik po paskutinio teismo.

Judaizmo literatūra labai uoliai užsiėmė eschatologija, ji turi apokalipsės žymę (apokaliptika). Fantastišku būdu nori išaiškinti visą pasaulio istoriją, visas paslaptis.

Kada Jėzus pradėjo veikti, mesianizmo viltis buvo labai gyva, Dievo karalystės laukimas stiprus. Jėzus visai pakeitė Dievo karalystės idėją, pašalino viską, kas buvo mechaniška, materialu, per daug žmogiška, politiška, tautiška ir tautiškai apribota. Jo karalystė visai dvasiška, tai Dievo teisybės karalystė (Mat. 6.⁸⁹), prieinama ne tik žydams, bet visoms tautoms (Lk. 13.²⁹) ir nusidėjėliams, kurie atsiverčia (Mat. 21.³¹), jo karalystė neateis regimai, ji jau yra tarp tų laikų žmonių (Lk. 17.²⁰⁻²¹).

Pomirtinis gyvenimas. — Miręs žmogus grįžta pas savo tėvus. Žydai turėjo požemio idėją („šeol“).

Ar yra po mirties gyvenimas? Į šitą klausimą Senasis Testamentas neduoda mums vienodo atsakymo. Jobo knyga vieną sykį sako, kad žmogus po mirties nieko nežino (14.²¹), kitą sykį kalba apie gyvenimą po mirties kūne (19.²⁵⁻²⁷). Pagal Jezajo knygą mirusieji pragare turi eiti sutikti naujojo gyventojų (14.⁹). Pamokslininkas klausia, ar yra skirtumo tarp žmogaus ir gyvulio likimo? (3.¹⁹⁻²¹). Judaizmas į šitą klausimą atsako, kad tik žmogaus kūnas eina po mirties į požemį (šeolą), dvasia gi žengia į dangų, pamaldieji po mirties gyvena su tėvais Abraomu, Izoku, Jokūbu danguje, prie Dievo sosto (Lk. 16.²² Abraomo prieglobstyje), bedieviai yra pragare. Judaizme atsirado įvairios srovės. — Vieni sakė, kad mirusiųjų visai nėra, kiti sakė, kad

žmonės kai miršta, tik miega ir pagaliau pabus (Dan. 12.²), vieni amžinajam gyvenimui, kiti amžinajai bausmei; kai kurie sakė, kad žmogus po mirties toliau gyvena savo gyvenimą sąmoningai. — Labiausiai paplito idėjos apie miegą ir sąmonę.

Naujasis Testamentas irgi primena, kad gyvenimas po mirties trunka ir paskui eis atsikėlimas (Lk. 16.²²⁻³¹, Jono ev. 5.²⁵⁻²⁹, I Kor. 15, I Tes. 4.¹³). Apokalipsė primena pragaro (Hades) ir mirties raktus (1.¹⁸); pragaras turi vartus (Mat. 16.¹⁸). Kristaus nužengimas į pragarą panašus į Išminties atsilankymą požemyje (I Petr. 3.¹⁹⁻²⁰, 4.⁶, Sirach. 24.³²). — Apskritai, krikščionybė sudvasino žydų idėjas.

Judaizmo eschatologija aiškiai kalba apie atlyginimą ir bausmę. Bedieviai neatsikels gyvenimui, bet bus amžinai kankinami (Lk. 13.²⁸ verksmas ir dantų griežimas), jų kančios bus tuo didesnės, kad jie turės žiūrėti į išrinktųjų laimę. (Krikščionybė šitos minties nepriėmė). Šitas likimas nepakeičiamas; bausmė už nuodėmę yra amžina (Lk. 16.²⁶, Mk. 9.⁴⁸—jų kirminas nemiršta ir ugnis negęsta). Bausmė dažnai įsivaizduojama kaip ugnis, kančių priemonė (Mk. 9.⁴⁷⁻⁴⁸, Mat. 5.²², 3.¹², Lk. 3.¹⁷). Kitur minima tamsybė (Mat. 8.¹²) giliai (Lk. 8.⁹) po žeme (Hades, gehenna, Mat. 11.²³, Mk. 9.⁴⁸). Jie dega ugnyje, ir vis dėlto jiems šalta (Henoch, 103.⁸).

Dangų yra daug 7 arba 3+7. Žemesniuosius žmogus gali matyti ekstazėj (II Kor. 12.¹²). Kai kurie išrinktieji ir be mirties gali įeiti į dangų ir iš ten grįžti atgal (Henoch, Elija, Mk. 9.¹¹⁻¹³, 6.¹⁵, Elija ir Mozė, Mk. 9.⁴). Po mirties išrinktieji ir teisieji gaus atlyginimą danguje.

T U R I N Y S.

	Prakalba	5
1 §.	Ivadas, literatūra	7
2 §.	Tautos N. T. gadinės	9
3 §.	Naujojo Testamento politinė geografija	11
4 §.	Romėnų imperijos istorija N. T. gadinėj	20
5 §.	Žydų tautos istorija N. T. gadinėj	24
6 §.	Socialinė ir dorovinė padėtis romėnų imperijoje	36
7 §.	Žydų naminis ir socialinis gyvenimas	38
	1. Žemdirbystė	38
	2. Butai	39
	3. Maistas	40
	4. Rūbai	41
	5. Šeimyninis gyvenimas	42
	6. Prekyba ir pramonė	45
	7. Mokesčiai	46
	8. Pinigai	46
	9. Matai	47
	10. Žydų kalendorius	48
8 §.	Religinis gyvenimas N. T. gadinėj	49
	A. He'lenizmas	49
	B. Judaizmas	54
	I. Žydų literatūra	54
	II. Religinės ir politinės srovės	62
	1. Rašto žinovai	62
	2. Pariziejai	64
	3. Sadukiejai	65
	4. Esseniečiai	66
	5. Terapeutai	66
	6. Herodianai	66
	7. Zelotai	67
	8. Samaritonai	67
	III. Religinė santvarka	67
	1. Bažnyčia	67
	2. Kunigai	68
	3. Pamaldos	69
	4. Šventės	69
	5. Sinagoga	70
	6. Vyr. taryba	71
	VI. Žydų religinės idėjos	72
	1. Teologija	72
	2. Dievo įstatymas	73
	3. Raštas	74
	4. Sakramentai	74
	5. Dvasios	75
	6. Išmintis	79
	7. Eschatologija	80
	Turiny's	84

Stambesnės klaidos.

Pusl.	Eil.	Išspausdinta.	Turi būti.
7	4 v.	Naujas	Naujasis
7	6 v.	Nauju	Naujuoju
8	6 v.	Dcjinį	Dejinį
8	20 a.	poganisme	paganisme
8	18 a.	Beziehungen	Beziehungen
8	1 a.	Flevious	Flavijaus
9	1 v.	indaicum	iudaicum
9	11 v.	daugiausiai	daugiausia
9	13 v.	tautų	tautų,
10	15 a.	Pompejau	Pompejaus
11	4 v.	pusiausalio	pusiasalio
11	4 a.	apaštų darbai 2.9	Apaštų Darbai 2.9,
12	7 v.	Vieną syk	Vienąsyk
12	13 v.	privilegijuoti	privilegijuoti
12	15 a.	kurią	kurią,
13	11 v.	pusiasaly	pusiasaly
13	18 a.	Povilas	Povilas,
14	1 v.	plėtojimąsi	plėtojimesi
14	14 a.	Galatijos	Galacijos
15	16 a.	klm. ²	klm.
15	15 a.	klm. ²	klm.
15	14 a.	klm.	klm. ²
15	3 a.	110.000	160.000
15	3 a.	14%	20%
19	1 v.	tautiško	tautinio
21	13 a.	aukščiausi	aukščiausią
22	8 a.	dviejų	dviejų
23	14 v.	ko	po
23	22 a.	21	71
24	14 v.	Hadrianus	Trajanus
28	2 v.	saducejų	sadukiejų
28	6 a.	miestų	miestų,
29	6 a.	brolio	brolio,
30	10 v.	pritarė	pritarė,
30	12 v.	uoluojų	uoliuojų
30	2 a.	du syk	dusyk
31	15 a.	Agripu	Agripa
32	15 a.	giminėtis	giminietis
51	20 v.	Aštarte	Astarte
55	12 v.	aprašome	aprašoma